

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Історичний факультет

Кафедра історії України

Кваліфікаційна робота

(магістра)

з теми: **«КОЗАЦТВО В УКРАЇНІ ПІСЛЯ ЛІКВІДАЦІЇ
ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ (КІНЕЦЬ ХVІІІ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)»**

Виконав: здобувач вищої освіти 2 курсу, групи

Ist1-M22z спеціальності 014 Середня освіта

(Історія) за освітньо-професійною програмою

Середня освіта (Історія)

Українець Андрій Сергійович

Керівник: **Трубчанінов С. В.**, кандидат

історичних наук, доцент кафедри історії

України

Рецензент:

Кам'янець-Подільський – 2024 року

Зміст

Вступ.....	3
РОЗДІЛ І. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1. Історіографія проблеми.....	6
1.2. Джерельна база та методологічні засади дослідження	18
Висновки до розділу	21
РОЗДІЛ ІІ. УРЯДОВІ СПРОБИ РАДИКАЛЬНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ КОЗАЦЬКОГО СТАНУ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ ПІСЛЯ ЗНИЩЕННЯ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ	
2.1. Формування козацьких військ з національних меншин.....	22
2.2. Формування іррегулярних «козацьких військ» із українців	35
Висновки до розділу	47
РОЗДІЛ ІІІ. ОКРЕМІ КОЗАЦЬКІ ФОРМУВАННЯ ІЗ ЗАПОРОЖЦІВ ТА ЇХНІХ НАЩАДКІВ У НАДЧОРНОМОР'І У ХІХ СТ.....	
3.1. Чорноморські козаки на Кубані.....	50
3.2. Козацькі формування в Надчорномор'ї	55
3.3. «Малоросійське козацтво» на Лівобережній Україні.....	66
3.4. Козацький корпус (алай-козаки) М. Чайковського	71
Висновки до розділу	75
Висновки.....	77
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	
Джерела.....	81
Монографії та статті.....	81

ВСТУП

З набуттям Незалежності України відбулося зняття ідеологічних обмежень та політичної цензури та став можливим вихід української науки на світовий простір історичного пізнання. Все це дало потужний поштовх до вивчення багатьох раніше малодосліджених тем. Зокрема, останні три десятиріччя позначилися в українській історичній науці значною активізацією досліджень з історії українського козацтва. У тому числі це стосується й того історичного періоду, що окреслений українськими істориками як «післякозацька доба». Йдеться про період після ліквідації царизмом Запорозької Січі в 1775 р.

Актуальність теми магістерського дослідження. Незважаючи на досягнення науковців в останні десятиріччя, більшість досліджень з історії українського козацтва зазвичай завершуються на періоді ліквідації Гетьманщини та зруйнування Запорозької Січі. У той же час віддається належне лише Чорноморському війську та задунайським запорожцям як продовжувачам козацьких традицій. Але ж в українських землях і надалі мешкало чимало населення, яке було носіями козацьких традицій у господарюванні, світогляді, побуті та в інших галузях самотнього життя. Не випадково ж, на думку окремих українських дослідників, територія поширення махновського руху майже повністю співпадає з землями колишнього Азовського козачого війська. Козацькі традиції знайшли своє відродження в період Національно-визвольних змагань у 1917–1921 рр.

Об'єктом дослідження виступають як носії козацьких традицій, так і учасники різних козацьких формувань на Півдні України.

Предметом нашого дослідження є історія військових формувань кінця XVIII – XIX ст. у Надчорномор'ї, які за структурою та функціями нагадували козацькі війська, а також, певною мірою, компенсували втрачену військову потугу Запорозької Січі: Бузьке, Катеринославське, Чорноморське, Усть-

Дунайське Буджацьке, Азовське, Дунайське (Новоросійське), Грецьке (Албанське), Кримське (Татарське).

Хронологічні межі роботи обмежені з одного боку часом ліквідації останньої Запорозької Січі (1775 р.) та розподілом запорозьких земель між різними адміністративно-територіальними одиницями Російської імперії. Верхня хронологічна межа – початок XX ст., коли незважаючи на ліквідацію останніх козацьких з'єднань на території Південної України – Азовського (1865) та Дунайського (1868), козацький стан ще залишався, а частина нащадків запорожців продовжувала діяти як військо, хоча й за межами сучасної території України.

Умовно можна визначити два періоди в історії українського козацтва на Півдні України в останній чверті XVIII – на початку XX ст. Вони насамперед пов'язані із тими перетвореннями, що їх зазнавала власне козацька верства внаслідок політичних і соціально-економічних трансформацій в українському суспільстві в цілому. **Перший період** – 1770–1790-і рр. – спроби адаптації козацької верстви до нових політичних і соціально-економічних реалій, прагнення відновити козацьку Січ в Османській імперії, а також виникнення штучних іррегулярних козацьких формувань. Останні мали, з одного боку, допомогти Російській імперії взяти під контроль настрої «неспокійного» козацького населення українських територій, а з іншого – зберегти (часто лише ззовні) традиції колишніх запорожців. **Другий період** – XIX – початок XX ст. – остаточна ліквідація державотворчих козацьких традицій у формі Січі, структурні зміни всередині козацького середовища (через його поповнення селянськими представниками), трансформація основних завдань козацтва, знищення останніх козацьких формацій на Півдні України та розмиття козацтва серед різних станів тогочасного російського суспільства.

Географічними межами дослідження є колишня територія Війська Запорозького низового та землі у Надчорномор'ї, що увійшли до складу Російської імперії внаслідок російсько-турецьких воєн кінця XVIII – початку

XIX ст., а також порубіжні території (фронтир) Османської імперії, які стали місцем розселення нащадків запорожців.

Мета роботи – охарактеризувати козацькі з'єднання, які існували на території Південної України в 1775–1868 роках та показати зміни в становищі козацького стану.

У відповідності до мети дослідження були поставлені наступні **завдання**:

- охарактеризувати зміни в політиці російського царизму до козацького стану на Півдні України наприкінці XVIII – XIX ст.;
- проаналізувати розвиток козацьких з'єднань на території Південної України в 1775–1868 роках;
- показати вплив запорозьких традицій на різні козацькі формування;
- розкрити історію козацьких формувань, які склалися з представників неукраїнського етносів.

Методологічною основою дослідження стали принципи об'єктивності, історизму та діалектичного підходу до вивчення подій. Для кращого виконання поставлених завдань ми використали загальнонаукові та спеціально-історичні методи (зокрема, порівняльно-історичний та проблемно-хронологічний).

Практичне значення. Одержані результати дослідження можуть використовуватися не лише при подальшому науковому дослідженні історії України та українського козацтва, але й для популяризації традицій українського козацтва серед військових, які захищають Вітчизну в наш час.

Структура роботи обумовлена метою та завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів, восьми підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури.

Загальний обсяг роботи – 93 сторінки, обсяг основного тексту – 80 сторінок. Список використаних джерел і літератури налічує 118 позицій.

РОЗДІЛ I

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми.

Українське козацтво, яке декілька століть відігравало надзвичайно важливу роль в історії України та й усієї Південно-Східної Європи, здавна викликало інтерес дослідників до вивчення його історії. Ще на зламі XVIII–XIX ст. започатковано перші спроби застосування наукових підходів до дослідження історії українського козацтва в українській історіографії. У той час українська інтелектуальна еліта намагалася зберегти у свідомості нації пам'ять про героїчні часи змагань за незалежність. Першим працям української історіографії з козакознавчої проблематики характерна любов до рідного минулого, інтерес до його пам'яток, бажання зберегти ці пам'ятки та познайомити з ними громадськість. В українській історіографії наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. пануючим став романтичний напрям, кращі представники якого роблять спроби осягнути внутрішній зміст історичних процесів. Вважається, що саме перший відомий викладач історії та географії в Харківському колегіумі Іван Переверзєв, якого визначають як автора опису Харківського намісництва (1788), ввів минуле Харківщини до контексту *Південноросійської* історії. Сучасні українські дослідники підкреслюють, що саме в його праці по суті міститься перша ментальна мапа, що схожа на сучасну Україну [91, с. 85].

Історики-романтики широко й активно залучали фольклорний і етнографічний матеріал. У 1831 р. вийшла друком у Москві книга «Українські мелодії», яку підготував історик, етнограф, фольклорист, композитор і поет Микола Маркевич (1804–1860), яка відразу ж стала важливою подією літературного і суспільного життя. У передмові до книги автор наголосив на тому, що саме надихнуло його здійснити живописний опис Малоросії. Так, він із захопленням згадав про багатства природи, народні звичаї, малоросійське

наріччя та великі подвиги предків наших. Слід зазначити, що М. Маркевич вживав терміни *українці* і *малоросіяни*, *Україна* та *Малоросія* як тотожні. Малоросія/Україна в уявленні М. Маркевича подібна до романтизованого образу, створеного М. Гоголем (Україна – Степ; її західний кордон – Карпатські гори, центральна вісь – Дніпро) [91, с. 86].

У 30–40-х рр. XIX ст. в українській історіографії зароджуються нові явища, які були тісно пов'язані з активізацією етнографічних студій, створенням археографічної комісії в Києві, активізацією наукових досліджень у Харківському й Київському університетах. Оскільки з романтизмом на історичній арені з'явився масовий герой – *народ-нація*, цілком закономірно, що більш ідеального прикладу для такого узагальненого героя в українській історії, ніж козацтво, годі було й шукати. Особливу роль зіграли козакознавчі праці М. Максимовича, А. Скальковського, П. Куліша та М. Костомарова. Вчені-романтики 1830/40-х рр. наділяли козацтво героїчними рисами захисників українського народу та оборонців православної віри. Описові розповіді з історії козацтва в узагальнюючих працях із минулого українського народу поступово відходять на другий план, першість переходить до досліджень з конкретної проблематики. Непересічну роль в цьому плані відіграв Аполлон Скальковський (1808–1898), який тривалий час вважався свого роду офіційним історіографом Новоросійського краю, як називали в першій половині XIX ст. приєднані до Російської імперії території в Надчорномор'ї. Його «Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького» була оперта на матеріалах із колишнього архіву Запорозької Січі, який автор виявив під час своїх археографічних експедицій. Попри загальноімперський підхід та оцінку діяльності запорожців через призму їх корисності політиці імперії, А. Скальковський залишив значний слід у вивченні козацької проблематики [див.: 100, 101]. Не випадково, вище названа книга А. Скальковського, яка побачила світ ще в 1841 р. [115], була перевидана в незалежній Україні на початку XXI ст. [89].

Незважаючи на зміну підходів у подальшому, саме інтерес до зібрання фольклорного і етнографічного матеріалу став міцною основою вивчення історії запорозького козацтва в останні роки його існування [див.: 103].

У другій половині XIX – на початку XX ст. тривав інтенсивний пошук нових джерел з історії українського козацтва, виходили друком монографічні дослідження, ґрунтовні публікації з'являлися в часописі «Київська старовина» та ін. Козакознавча тематика на сторінках названого часопису була провідною протягом усього періоду його існування, охоплюючи серед іншого й останній період існування Запорозької Січі. Неоцінним є внесок редакції «Київської старовини» в розширення джерельної бази вивчення історії українського козацтва. Звісно, через певні політичні обмеження, періоду історії козацтва, пов'язаному з ліквідацією Запорозької Січі та переселенням запорожців за межі етнічних українських теренів, приділялося не так багато уваги.

На сторінках «Київської старовини» друкувалися різні студії про часи занепаду Запорожжя. Зокрема, характеризувалася епоха знищення козацтва (1882), окреслювався регіон наприкінці XVIII ст. в розвідці О. Лазаревського (1889), аналізувалася боротьба Кошу за цілісність своїх володінь в роботі А. Твердохлібова та стосовно прикордонних суперечок зі Слобідською Україною О. Шиманова та чимало ін. У цих працях змальовано побут та устрій Січі наприкінці XVIII ст., тривала боротьба з царизмом за збереження цілісності своїх володінь та козацьких «вольностей». Дослідники намагалися з'ясувати причини занепаду Запорозької Січі та втрати нею своєї функції як козацької республіки. Вони, зокрема, вказували на процеси перетворення великих земельних угідь, що становили територію Вольностей Запорозьких, після ліквідації Січі на власність вищих російських сановників, які організували знищення українського козацтва [77, с. 516].

У другій половині XIX ст. з'явилися дослідження з історії переселення українських козаків після ліквідації Запорозької Січі за межі предковічних козацьких володінь – на Тамань, в землі між Бугом і Дністром, за Дунай. Одну із перших згадок про задунайських запорожців містить вже згадана фунда-

ментальна праця А. Скальковського. В розділі «Доля запорозької палестини» він відбив погляди значної частини істориків ХІХ ст., назвавши задунайців «нещасними злочинцями». А. Скальковський вважав їхню діяльність «прикритим» випадком в історії козацтва, яке мало бути захисником християн від мусульман. Водночас він позитивно оцінював перехід задунайців на російську службу [77, с. 516-517].

Діяльності останнього кошового Задунайської Січі Йосипа Гладкого, який перевів козаків з Османської імперії у межі російських володінь, помітну увагу приділили відомі українські історики Д. Яворницький і П. Короленко. Перший на основі аналізу біографічних свідчень спробував з'ясувати його походження, інший уперше в українській історіографії звернувся до висвітлення трагічної долі тих козаків, які залишилися за Дунаєм після переходу Й. Гладкого з частиною задунайців на російський бік. Варто зазначити, що у «Київській старовині» публікувалися народні спогади про Й. Гладкого [4].

Важливу роль у вивченні задунайського козацтва в ХІХ ст. відіграв відомий етнограф Федір Вовк, який у 1880-х рр. вивчав історію та побут українців за Дунаєм. За спогадами колишніх козаків, він створив унікальну за своїм значенням працю про Задунайську Січ. Основним інформатором його був колишній запорожець Ананій Коломієць, якому нібито йшов на той час 120-й рік, однак він зберіг чудову пам'ять. Пояснюючи свій інтерес до вивчення історії задунайських запорожців, суспільного та політичного устрою Задунайської Січі, дослідник наголошував на актуальності звернення до цієї проблеми. На його переконання, історія запорожців за Дунаєм не може не бути для українців цікавою, з одного боку, тому, що Задунайська Січ становила майже до половини ХІХ ст. частину відомої народної організації, яка зберегла до кінця свій оригінальний суспільний склад, з іншого боку, не можна залишити без уваги долю цієї української еміграції. Простежуючи історію задунайських козаків, вчений дійшов висновку, що ця козацька громада була схожою з давньою козацькою республікою на Запорозжі. Вона мала суто військовий напівчернечий характер, виборність і структуру органів управління,

організацію економіки тощо, однак значною мірою втратила у воєнному плані, що багато в чому пояснюється як тими умовами, на яких прийняв до себе козаків турецький уряд, так і суто соціальними та економічними чинниками. Ф. Вовк вказував також на відсутність у задунайських козаків звичної козацької атрибутики. У той же час він відзначив появу нових рис в господарстві Задунайської Січі – спроби переходу до землеробства, значний розвиток приватної власності та підприємництва, ухоронництво на заробітки, більший, ніж у Запорозькій Січі, процес диференціації козацтва на *дуків* та *голоту* [77, с. 517].

Слід зазначити, що на розвиток козакознавчих студій в українській історіографії другої половини XIX – перших десятиліть XX ст., з якими були пов'язані успіхи в розширенні джерельної бази дослідження історії українського козацтва та тематичних напрямів дослідницької роботи, переходом до вивчення окремих питань козакознавчої проблематики з одночасним створенням перших узагальнюючих праць, велике значення мала діяльність Володимира Антоновича та його учнів [86]. Знову ж, не випадково, саме праці В. Антоновича з історії козацтва були одними із перших перевидані на зорі української Незалежності [17, 18]. Один із найвідоміших учнів В. Антоновича Дмитро Багалій уславився вивченням історії Слобідської України, який вважав стрижневою проблемою її минулого колонізацію краю українським козацтвом [19].

На початку XX ст. українське козакознавство практично підійшло до створення узагальнюючої, синтетичної праці, присвяченої унікальному соціальному явищу в українській історії. Однак через низку об'єктивних і суб'єктивних причин ця перспектива залишалася нереалізованою протягом майже цілого століття. У 1920-х рр. розвиток козакознавчих студій в Україні практично ще обумовлювався тенденціями, започаткованими на попередньому етапі, хоча все більш помітними ставали негативні зміни. Під час проведення інспірованої радянськими каральними органами справи вигаданої *Спільки визволення України*, у контрреволюційній діяльності звинуватили багатьох

вчених. Зокрема, 20 січня 1930 р. був заарештований керівник Одеської філії кафедри історії України в Харкові академік Михайло Слабченко [65, с. 192].

Із середини 1930-х рр. традиції у дослідженні історії українського козацтва зазнають нищівного удару. Науковий пошук вганяється у визначену постулатами партійних і урядових постанов формулу доведення наперед визначеного бажаного.

Козакознавча проблематика, зокрема соціальні аспекти життя Запорозької Січі, була важливою складовою наукових інтересів Олександра Рябініна-Скляревського, співробітника Одеського історичного архіву, етнічного росіянина, який боровся за незалежну Україну в лавах армії УНР. Зокрема, він зробив спробу на підставі залучення раніше невідомих документальних джерел або нового прочитання вже відомих відбити окремі аспекти історії задунайського козацтва. На підставі Одеського крайового архіву він написав декілька ґрунтовних статей, присвячених Задунайській Січі. Праці О. Рябініна-Скляревського торкалися всього періоду існування задунайського козацтва (1775–1829). Аналізуючи долю запорожців та задунайців, дослідник дійшов висновку, що козаччина після руїни Січі на Дніпрі більш ніж півстоліття відстоювала свою автономію, вона навіть кинула свій Степ і шукала долі на Кубані та Дунаї, причому всюди трималася запорозького звичаєвого права [77, с. 524].

Майже на пів століття тема національного державотворення та ролі в ньому українського козацтва на теренах радянської України відійшла далеко на задній план і фактично стало прерогативою учених із закордонних українознавчих центрів. Як виняток можна назвати праці Б. Абаліхіна [6] та Г. Гербільського [47, 48], які були присвячені проблемі участі козацтва у Вітчизняній війні 1812 року.

Перелом у дослідженні історії козацтва в українській історичній думці припадає на середину 1980-х рр. Завдяки збігові різноманітних обставин, у роки так званої перебудови українська історична наука поступово звільнялася від ідеологічного тиску, поповнювалася молодими кадрами, в полі зору яких все

частіше опинялися вузлові проблеми української історії раннього нового часу. Своєрідним поштовхом для розгортання козакознавчих студій 1990-х рр. – на початку XXI ст. стало відзначення у 1991 р. 500-ліття українського козацтва. Під час проведення круглого столу, присвяченого сучасному станowi вивчення та перспективам дослідження історії козацтва, доктор історичних наук Валерій Смолій підкреслив невичерпні можливості студіювання в цій галузі української історії [77, с. 527].

Координаційна робота з організації вивчення історії українського козацтва зосередилася в Інституті історії України НАН України, зокрема у його структурному підрозділі – відділі історії України середніх віків і раннього нового часу, на базі якого з 1998 р. функціонує Науково-дослідний інститут козацтва. У його складі діють Дніпровське, Запорізьке, Нікопольське, Одеське, Черкаське та Чернігівське відділення. Директором-організатором НДІК став старший науковий співробітник, кандидат історичних наук Тарас Чухліб (сьогодні – доктор історичних наук). Під егідою НДІК було підготовлено і випущено друком значну кількість праць, альманахів, збірок матеріалів конференцій [77, с. 528].

Історія українського козацтва після ліквідації Запорозької Січі у дослідженнях другої половини XX ст. пов'язана з діяльністю відомих українських істориків, як з академічних установ, так і з університетського середовища. Чільне місце серед останніх займав одеський науковець Анатолій Бачинський (1933–1995). Формування А. Бачинського як фахівця в галузі історії та джерелознавства розпочалося у 1950-ті рр., коли він навчався на історичному факультеті Одеського державного університету ім. Іллі Мечникова. Обрати козацьку проблематику як одну із основних в подальшому науковому доробку йому допоміг науковий керівник – завідувач кафедри історії України доцент Самсон Ковбасюк, учень академіка Михайла Слабченка [78]. До речі, одним із учнів С. Ковбасюка був дослідник історії Бузького козацтва І. Хіоні [92, 93].

У науковій біографії козакознавця А. Бачинського виділяються два основні періоди: перший – 1950-80-ті рр. та наступний – починаючи із 1990-1991 рр., напередодні та в рік святкування 500-річчя запорозького козацтва і у добу незалежності України, – до середини 90-х рр. ХХ ст. (окремі праці історика побачили світ вже після його смерті). В перший період його праця часто зазнавала тиску, оскільки мало корелювалася з тогочасною офіційною ідеологією. Завершення радянського періоду позначилося новими тенденціями у розвитку історичної науки в Україні, коли козацтво знову постає як національний символ, а його історія розглядається як історія українського війська та історія української державності [94].

Історик використовував регіональний підхід у висвітленні історії козацтва, досліджуючи її у зв'язку з історією Півдня України в цілому та Нижнього Подунав'я, зокрема. Історія козацтва розглядалася в його роботах у контексті різних суспільних процесів. Серед головних з них – народна колонізація межиріччя Дністра та Дунаю, історія народних рухів [37]. Розглядаючи історію козацтва, А. Бачинський акцентував свою увагу на історії окремих військових формувань, таких як Задунайська Січ чи Усть-Дунайське Буджацьке військо [38, 39]. Лише в 1994 р. змогла побачити світ його праця «Січ Задунайська, 1775–1828 рр.» [36].

А. Бачинський надавав велику вагу біографічним дослідженням. За їх допомогою він намагався подати характеристику побуту козаків та устрою Задунайської Січі.

До суб'єктів народної колонізації Нижнього Подунав'я А. Бачинський відносив українських та некрасівських козаків, селян-українців із Наддніпрянщини та Наддністіянини, старовірів та ін. Вказуючи на етнічне походження більшої маси переселенців у Придунайський край, А. Бачинський часто вживав термін «українсько-російське населення». Гострої критики з боку вченого зазнали погляди А. Скальковського. На його думку, той гіперболізував відносини між урядом і козацтвом на Півдні України на початку ХІХ ст., зокрема, з усть-дунайськими козаками після ліквідації їхнього війська.

Дослідник добре розумів складність вивчення проблеми. Він підкреслював, що головною перепорою для науковців-істориків був обмежений доступ до історичних джерел [78].

Першість у переселенні до Буджаку і Нижнього Подунав'я А. Бачинський визнавав за запорозькими козаками, які залишили Запорозжя у 1709 р. Згодом, у 1720-30-х рр. у заселенні цього регіону взяли участь найбільшні козаки Олешківської Січі. Історик дійшов висновку, що повернення козаків з Олешківської Січі на Запорозжя спричинило відтік частини українського населення з Бессарабії та Очаківського степу. Щоправда, були також хвилі переселення сіроми з Нової Січі. Він підкреслював, що в 1775-1776 рр. козацька колонізація здійснювалася найбільшніми запорожцями, які втікали від кріпацтва. На думку історика, саме на цей період припав максимум переселення запорожців в Очаківську область [37].

Як вже зараз загально прийнято вважати, помітною віхою в історії народної колонізації Півдня України стало утворення Задунайської Січі. А. Бачинський вказав на складність із визначенням розташування Січі. Він наголошує, що Османська Порта спершу мала намір розмістити втікачів-запорожців на березі Дністрі, однак під дипломатичним тиском Росії від цього відмовилися. Запорожців, які офіційно переселялися до Румелії, спеціально розпорошували по турецьким селам, що руйнувало традиційну господарську систему козацтва. А. Бачинський вказує, що на початок 1780-х років ще не всі козаки переселилися з Очаківського степу та Буджаку, до того ж якась частина намагалася повернутися на підконтрольну московитам територію. Якась кількість козаків у 1785 р. переселилася до регіону Банату у Австрійській імперії.

У контексті колонізаційної активності українського населення Задунайська Січ відігравала помітну роль. Так, населення підвладних Задунайському Кошу земель зросло за 25 років вдвічі. До речі, підкреслюючи самостійність Задунайської Січі у питаннях заселення підвладної їй території,

історик поряд із терміном Січ використовує також термін Задунайський Кіш [36, с. 75].

Характеризуючи наступний етап в колонізації Подунав'я, серед головних чинників цього процесу історик називає скорочення чисельності ногайців та розвиток кріпацтва на Півдні України. Саме останнє зробило Південь головною територією виходу емігрантів. Козацький елемент під час цієї хвилі колонізації головним чином складався із чорноморських козаків. У зв'язку із дослідженням козацько-селянської колонізації і економічного освоєння Пониззя Дунаю А. Бачинський звертається до вивчення історії Усть-Дунайського Буджацького козацького війська. Створення цього війська (1807) історик оцінював як відкриття нових перспектив для заселення межиріччя Дністра, Прута та Дунаю. Дослідник окреслив важливу роль війська в активізації переселень. Навіть ліквідація війська не спинила заселення регіону, адже це спричинило розсіювання більшості усть-дунайців в цих краях. Історик показав докладну картину впливу утворення козацького війська на розгортання народного руху. Він підкреслював, що в народі поява цього війська розцінювалася як відновлення Запорозької Січі [38].

Вивчення історії окремих формувань козацтва А. Бачинський розпочав у 1959 р., коли звернувся до історії Дунайського козацького війська. Виклад її він починає із створення Усть-Дунайського Буджацького війська і завершує часом ліквідації Новоросійського війська.

Перші розлогі відомості з історії Задунайської Січі з'являються в працях А. Бачинського вже у 1960-х рр. У заключній праці з цього напрямку – монографії 1994 р. – історик розглядає історію цієї Січі по етапам: від часу руйнації Нової Січі московитами до переходу частини задунайців під проводом Й. Гладкого на службу Російській імперії, та створення з них різних формувань, одним з яких було Дунайське (Новоросійське) козацьке військо [36].

Вчений плекав задум створити ґрунтовне дослідження з історії козацтва після ліквідації Запорозької та Задунайської Січей, де розглядалася б доля кожного із козацьких формувань. Ця ідея була частково реалізована у спільній

праці поважного вченого з донькою Оленою, яка вийшла друком у 1995 р. У монографії «Козацтво на півдні України (1775-1869)» тандем дослідників утверджував роль українського козацтва в розгортанні антифеодального руху, історії української державності та народній колонізації Півдня України [40].

Не випадково, коли у другій половині 1990-х рр. – на початку ХХІ ст. з'являється низка праць з історії багатьох козацьких формувань, утворених із колишніх запорожців і козаків Лівобережної України (Азовське, Бузьке, Дунайське та ін. козацькі війська та кінно-козацькі полки), лідируючі позиції швидко займає Олена Бачинська, доктор історичних наук, завідувачка кафедри історії України Одеського національного університету імені Іллі Мечникова.

Важко перелічити всі десятки її праць і визначити всі напрямки і вектори з козакознавчої тематики, які вона розробляє. Назвемо лише ті, які мають безпосереднє відношення до теми нашого дослідження. По-перше, це вивчення джерел з історії козацьких формувань Півдня України [22]. По-друге, це історія козацтва у *післякозацьку* добу (1775 р. – ХІХ ст.) [26]. По-третє, це місце українського козацтва в організамах Російської і Турецької імперій [27]. По-четверте, це вивчення козацького фронтиру як у великій політиці, так і в повсякденні в першій третині ХІХ ст. [28]. По-п'яте, йдеться про різні аспекти історії Дунайського козацького війська (1828–1869) [20, 21, 23-25, 32]. По-шосте, доля *малоросійських козаків* Лівобережжя [30] та ін.

О. Бачинській належить також узагальнююча праця, яка написана спільно з Т. Чухлібом, по проблемі історії козацтва після зруйнування Запорозької Січі аж до початку ХХ ст. [33].

Серед низка студій, присвячених висвітленню окремих аспектів з історії козацтва Півдня України кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст., що уточнюють й доповнюють попередні дослідження, слід виділити праці А. Бойка [43-45], Т. Гончарука [50], В. Грибовського [51], О. Ложешника [70], Л. Маленко [71-76], Г. Сапожникова [87, 88] та ін.

На початку ХХІ ст. в українському козакознавстві проявляється значний інтерес до тих питань з історії українського козацтва, які виходять за традиційні

хронологічні межі, що ними окреслюють козацьку добу української історії. Так, з'явилися праці В. Верстюка [46], В. Задунайського [52-61], А. Оліячука [78, 79], В. Полторака [83, 84], Д. Шаталова [98, 99] та ін.

Різні аспекти історії українського козацтва кінця XVIII – початку XIX ст. цікавили й зарубіжних істориків. Але на тлі «модерністських» захоплень періодом кінця XIX й XX ст. попередня доба історії Російської імперії привертала порівняно меншу увагу. У зв'язку з цим велике значення мають дослідження нового покоління українців, присвячені проблемі інтеграції українських земель до Російської імперії другої половини XVIII – на початку XIX ст. Йдеться передусім про монографію Зенона Когути, який показав процес ліквідації Гетьманщини та її соціальних структур [65, с. 404; див.: 64].

Серед західних істориків варто виділити працю доцента університету ДеПол з Чикаго Брайана Бока про козацькі спільноти на імперському кордоні [106], книгу відомого американського історика Вільяма Харді Макнейла «Європейський степовий фронтір. 1500–1800», в якій розвивалася теорія про те, що контакти та обмін між цивілізаціями є тим, що рухає людську історію вперед [108], працю професора Університету Лойоли з Чикаго Майкла Ходорковського, в якій досліджується російський степовий фронтір [107].

Значний внесок у дослідження окресленої проблематики вніс український та російський історик Анатолій Авраменко, який народився у сім'ї радянського офіцера у Львові, більшу частину свого життя прожив на Кубані, навчався в Краснодарському університеті, а закінчував аспірантуру в Харкові, працював у Державному архіві Краснодарського краю та викладав у Кубанському державному університеті. Він активний громадський діяч, один із керівників організації «Співдружність Кубань – Україна». Під час російської анексії Криму (2014 р.) виступив із засудженням агресії. Основні його наукові публікації з історичної географії, історичної картографії та аграрної історії козацьких регіонів Росії та України. Підготував чимало історичних карт, серед них карти Азовського, Бузького, Кавказького лінійного, Катеринославського, Кубанського, Новоросійського (Дунайського), Усть-Дунайського Буджацького,

Чорноморського козацьких військ [7-12]. Остання велика праця А. Авраменка, яка схвально сприйнята українськими козакознавцями, присвячена важливій історико-географічній проблемі, а саме походженню та первісному розміщенню козацьких куренів як на Кубані, так і в Запорозькій Січі [110].

1.2. Джерельна база та методологічні засади дослідження.

Як вже зазначалося, ще з першої половини XIX ст. розпочався інтенсивний пошук нових джерел з історії українського козацтва. Одним із найбільш активних археографів того часу без сумніву був А. Скальковський. Козакознавча тематика в часописі «Київська старовина» була провідною протягом усього періоду його існування. Тому, не випадковим є значний внесок редакції «Київської старовини» в розширення джерельної бази вивчення історії українського козацтва. Зрозуміло, що доволі болючому періоду історії козацтва, пов'язаному із ліквідацією Запорозької Січі та переселенням запорожців за межі етнічних українських теренів, в силу політичних обмежень приділялося не так багато уваги. Проте окремі публікації документів до досліджуваної нами проблеми все ж таки з'являлися на сторінках «Київської старовини». Зокрема, було опубліковано «народні спогади» про отамага Йосипа Гладкого та козаків, які повернулися з ним з-за Дунаю [4].

Сучасні українські козакознавці друкують окремі документи супроводжуючи їх ґрунтовними коментарями. Так, Б. Галь та Г. Щвидько опублікували «записки про Малоросію», які в 1832 р. підготував великий землевласник і меценат Семен Кочубей [1].

Документи з Державного архіву Одеської області, що стосувалися різних козацьких формувань, опубліковані в збірці «Козацтво на Півдні України. Кінець XVIII – XIX ст.» в Одесі у 2000 р. [див.: 29, 85, 102]. Згодом, нові документи з Держархіву Одеської області присвячені козацтву були опубліковані А. Хромовим у 2014 р. [95]. Спеціальний огляд, присвячений архівним матеріалам Краснодарського крайового архіву був підготовлений Людмилою Маленко [74].

Певне значення для дослідження проблеми мають документи Йоганна Корні (1789–1848), енергійного лідера менонітської колонії на р. Молочній, перший том яких було опубліковано в перекладі англійською в 2015 р. [3]. Як відомо, громади пруських менонітів, завербовані як «зразкові колоністи», мали, на думку царських урядовців, принести прогресивні методи сільського господарства у Надчорномор'я. Оскільки Корні мав гарні контакти з урядовцями, його документи відкривають вікно не лише у світ менонітів Молочної, а й у взаємини царизму з різними національними громадами Півдня України: менонітами, ногайськими татарами, євреями та ін.

Перед тим як приступати до дослідження необхідно визначитися з його методологічними засадами. Головними засадничими принципами історичного аналізу є: об'єктивність, історизм, соціальний підхід, всебічне вивчення проблеми.

Під час дослідження ми дотримувалися міждисциплінарного підходу, який поєднує використання таких методів: проблемно-хронологічного, порівняльно-історичного, моделювання політичних процесів.

Принцип об'єктивності полягає у неупередженому аналізі історичних подій. Досліднику необхідно враховувати всі факти, незалежно від їхньої відповідності власним політичним чи ідеологічним уподобанням. Зокрема, цей принцип вимагає вивчення таких подій як боротьба за контроль над Пониззям Дунаю з різних точок зору: української (козаків задунайців), козаків-некрасовців, турецької, та навіть російської (військових чинів з лівого берега Дунаю).

Принцип історизму полягає в окресленні розвитку козацьких формацій в їхньому хронологічному розвитку та у взаємозв'язку з політичними та іншими подіями в Надчорномор'ї кінця XVIII – XIX ст. Дотримання принципу історизму дозволяє враховувати складні суперечності в регіоні, які існували між різними групами населення.

Принцип соціального підходу має відношення до показу соціального розшарування всередині різних етнічних груп. Так, саме виходячи з цього

принципу стає зрозумілою невдала спроба створити козацтво з ногайців на річці Молочній.

Принцип всебічності полягає у використанні різних видів джерел і методів аналізу для усестороннього висвітлення проблеми. Зокрема, при характеристиці тієї чи іншої козацької формації необхідно враховувати різні змінні: причини створення, відношення політичного та військового керівництва до цієї формації, господарське життя сімей козаків і т. п.

Міждисциплінарний метод використовується у вивченні складних історичних явищ, оскільки він дозволяє брати знання й методи з різних наукових дисциплін для більш глибокого пізнання проблеми. Так, використовуючи цей метод, залучають дані не лише історії, але й географії, економіки, релігієзнавства, культурології та ін. наук. Зокрема, методи соціології дають можливість оцінити вплив ліквідації Запорозької Січі та розгортання мережі іноземних колоній у Надчорномор'ї на демографічні процеси в регіоні та зміни у соціальному складі населення. У той же час політологічний підхід допомагає розумінню механізму інтеграції козацьких формувань Півдня України. Використання етнографічних даних конкретизує інформацію про побут населення.

Проблемно-хронологічний метод, який є одним із головних в історичних дослідженнях, дозволяє послідовно аналізувати події протягом певного часу, акцентуючи увагу передусім на розв'язанні конкретних дослідницьких питань. Це дозволяє не лише здійснювати послідовний опис подій, але й встановити причинно-наслідкові зв'язки між ними.

Порівняльно-історичний метод використовується для аналізу історичних подій шляхом зіставлення різних явищ, процесів та ситуацій у часі й просторі. Так, досліджуючи історію тієї чи іншої козацької формації, цей метод вимагає порівнювати її з подібними формаціями чи організаціями. Так, можна провести паралелі між діяльністю різних козацьких ватажків, проаналізувати схожість чи відмінність у матеріальному забезпеченні, пільгах та ін.

Названі методи дослідження дозволяють побачити через історію козацьких формувань, які виникли і функціонували після ліквідації Запорозької

Січі, як регіональні особливості так і більш загальні процеси політичного та соціально-економічного життя.

Висновки до розділу. Отже, як свідчить зроблений нами вище аналіз, історіографія проблеми та джерельна база є достатньо репрезентативними. Все це дає змогу об'єктивно досліджувати історію козацьких формувань та козацького стану в Україні наприкінці XVIII – на початку XX ст.

РОЗДІЛ II

УРЯДОВІ СПРОБИ РАДИКАЛЬНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ КОЗАЦЬКОГО СТАНУ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ ПІСЛЯ ЗНИЩЕННЯ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ

Внаслідок підписання Кючук-Кайнарджийського миру (1774) Російська імперія дістала вихід до Чорного моря. Царська влада розуміла, що для справжнього закріплення в придбаному краї потрібна була значна збройна сила. Але утримувати в Надчорномор'ї велику кількість регулярних військ було б надзвичайно затратною справою. Царські чиновники шукали такого виходу із ситуації, який був би вигідний державі, та водночас поглинув енергію козацького населення українських територій, адже більша частина козацтва на той час була позбавлена можливості вести попередній спосіб життя та могла при певних обставинах становити загрозу режимові. До того ж, зважаючи на реалізацію планів щодо подальшого розширення імперських територій на південь і на захід, імперська влада мала потребу у швидкому заселенні та освоєнні Надчорномор'я.

2.1. Формування козацьких військ з національних меншин.

Грецьке (Албанське) військо. Під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. російській ескадрі в Егейському морі активно допомагали грецькі добровольці. Зокрема, на своїх суднах вони успішно діяли на турецьких комунікаціях як корсари, допомагали із постачанням російській ескадрі. Після закінчення військових дій частина цих греків виявила бажання перейти у російське підданство. Вони були поселені в Криму поблизу фортець Керч і Єнікале. Переселенці отримали право привозити з собою греків, албанців і болгар з території Османської імперії [102, с. 6].

Час створення Грецького (Албанського) іррегулярного війська припадає на час з березня 1775 по вересень 1776 рр. Варто підкреслити, що далеко не всі греки та албанці, з тих які емігрували до Російської імперії, вступали до складу

Грецького (Албанського) війська. Характер пілґ, що були надані грекам і албанцям, дозволяє віднести військо до роду козацьких. Але батальйони Албанського війська мали бути сформовані згідно із штатами регулярних військ російської армії. У мирний час військо знаходилося під юрисдикцією губернатора Азовської губернії. Під час бойових дій воно переходило під командування призначених Військовою колегією військових начальників. Комплектування війська передбачалося за рахунок добровольців і вербування, при потребі збільшення його кількісного складу, особами грецької і албанської національностей як в російських губерніях, так і за кордоном. Після демобілізації рядові Албанського війська поверталися б до своїх домівок і записувалися до купецького чи міщанського стану. Офіцери одержали право йти у відставку без надання їм пенсії. Військові з албанських команд мали нести гарнізонну караульну службу в Таганрозькій фортеці. У той же час, у випадку розгортання військових дій, відділи Албанського війська могли бути перекинуті на інші ділянки фронту [116, с. 25-26].

Земське правління у населених пунктах, де йшло комплектування команд, здійснювалося відповідним штатом посадовців (управитель, писар, староста). Над усіма п'ятьма селищами, де мешкали греки/албанці, повинен був стояти справник з числа штаб-офіцерів, якому допомагали перекладач і два писарі. Платня посадовцям мала надходити з державного бюджету. Керувати Албанським військом призначили майора Анагнаті. Пізніше командувачем став майор Чапоні. Відомо, що полковник Ламбро Качіоні за свою службу отримав 240 десятин землі. З архівних документів також відомо про представників грецьких родин Мавроміхайлі, Кокастраті, Коралі, Кандіоті, Геродіматі, Мармарікі, Анжіко та ін., які були ветеранами російсько-турецької війни [102, с. 7].

Станом на 22 серпня 1776 р. в Керчі, Єнікале й Таганрозі мешкало 1236 осіб греків і албанців. З військових поселенців було утворено 10 рот. У липні 1778 р. в Албанському війську налічувалося 1003 осіб, але лише 497 з них

перебували в бойовій готовності, у той час як більше половини просто були відсутніми [102, с. 7].

Після утвердження російського протекторату над Кримом (1774), а згодом і приєднання його до Російської імперії (1783), постало завдання посилення контролю за місцевим населенням та північним узбережжям Чорного моря. Саме для цього й було залучено Албанське військо. Більшість греків-переселенців віддавали перевагу торговельним операціям, ремеслу, садівництву, а не військовій службі. Так, станом на 2 липня 1780 р. у фортеці Таганрог з Грецького полку (інша назва Албанського війська) перебувало всього 334 особи: 1 полковник, 2 майори, 1 полковий квартирмейстр, 1 ад'ютант, 23 капітани, 15 поручиків, 2 підпоручика, 26 прапорщиків, 19 сержантів, 35 капралів та 208 рядових. Взимку 1784-1785 рр. повний склад Албанського війська налічував всього 587 осіб. Варто зазначити, що у його складі значилися не лише греки й албанці, але були й українці, вірмени, кримські татари, грузини і навіть італійці. Це свідчило про бажання людей різних національностей вступати до козацького стану, якщо випадала нагода отримати відповідні привілеї та пільги. Проте, що природньо, більшість греків і албанців бажали користуватися пільгами, але не виконувати про цьому військової служби. Разом із частим нехтуванням російським командуванням дотриманням статутів стосовно козаків, це призводило до непорозумінь, заворушень та навіть дезертирства козаків Албанського війська і членів їхніх родин [102, с. 8].

Під час подорожі імператриці Катерини II до Криму з дружин і доньок балаклавських греків було сформовано так звану «Амазонську роту». 100 озброєних жінок верхи на конях під проводом О. Сарандаїсі (Шидянської) зіграли роль почесної варти [102, с. 8-9].

Коли в 1787 р. розпочалася нова російсько-турецька війна, зросли вимоги до несення військової служби греками та албанцями. Багатьох з них перевели до екіпажів військових суден Чорноморського флоту. Князь Г. Потьомкін-Таврійський навіть звернувся до єпископа Феодосійського і Маріупольського

Дорофея з проханням агітувати греків до вступу на російську військову службу. Команди Албанського війська несли патрульну службу на чорноморському узбережжі. Передбачалося, що тим самим вони запобігатимуть можливим висадкам турецьких десантів і заворушенням місцевого кримськотатарського населення. Козаків-албанців також було задіяно для несення служби на митницях і в карантинах. Також на турецьких морських комунікаціях знову почали діяти грецькі каперські судна [102, с. 8].

За час свого існування Албанське військо пройшло низку організаційних і структурних перетворень. У 1795 р. військо було перетворено на Грецький полк з особливим Албанським дивізіоном, а у 1797 р. імператором Павлом I військо розформовано. Грецький полк, що став піхотним батальйоном, розмістили в Балаклаві. Він був організований на кшталт донських козаків, але підпорядкований місцевому цивільному судочинству. Грецький дивізіон в Одесі було взагалі ліквідовано. Але уряд Олександра I відновив іррегулярну військову службу одеських греків. У жовтні 1803 р. був виданий указ про створення із місцевих греків та албанців Одеського грецького батальйону з оселенням у навколишніх селах [26, с. 30; 95, с. 19].

Під час російсько-турецької війни 1806-1812 рр. військове командування активно використовувало греків у Дунайській флотилії. Вояки Одеського і Балаклавського грецьких батальйонів брали участь у боях на Дунаї – під Тульчею, Кілією, в штурмі Ізмаїла, Браїли, Рущука, а також у штурмах фортець на східному узбережжі Чорного моря [26, с. 54]. Генерал О. Ланжерон у своїх мемуарах згадував вдале рішення герцога де Рішельє (який був на чолі 13-ї дивізії, але залишався в Одесі через хворобу) надіслати грецький батальйон у 1807 р. Від флотських морських офіцерів, на думку Ланжерона, було мало користі на Дунаї і ситуація на краще змінилася лише із прибуттям грецьких вояків та чорноморських козаків. І навіть те, що вояки батальйону через відому схильність греків до торгівлі у похід взяли свої лавки з різним крамом, це теж, за спогадами Ланжерона, було корисно для російської армії [95, с. 19-20].

Після закінчення військових дій сталися зміни в структурі Одеського грецького батальйону. Значна частина греків не бажаючи відбувати службу, переселилась з села Олександрівки до Одеси. До того ж, у 1810 р. вийшов наказ перевести Одеський та Балаклавський грецькі піхотні батальйони на становище військових поселенців. Військові поселенці комплектували Балаклавський грецький піхотний батальйон з чотирьох рот. Цей батальйон в основному патрулював узбережжя півострова від Севастополя до Судака.

1 березня 1819 р. губернатор Ланжерон запропонував ліквідувати Одеський батальйон як не функціональний, і 24 травня вже вийшов наказ про його ліквідацію. Бажаючи продовжувати службу могли переселитися в Балаклаву, інші переходили під цивільне управління [26, с. 54-55].

У 1836 р. була спроба реформування Грецького (Албанського) війська, а точніше колишнього Одеського і діючого Балаклавського грецьких батальйонів. Планувалося греків із с. Олександрівка разом із землею приєднати до Дунайського козацького війська. Однак цей проект не був реалізований, хоча у складі Дунайського війська служило близько 50 олександрівських греків. У 1854 р. з частини греків Балаклавського грецького батальйону та інших балканських народів у Севастополі сформували «Легіон імператора Миколи І», що прослужив до 1856 р. У 1857 р. Балаклавський грецький батальйон був розформований, а у 1859 р. ліквідований [26, с. 172].

Кримське татарське військо. Після приєднання Криму до Російської імперії (1783) офіційний Петербург вирішив залучити кримськотатарських мурз до державної цивільної і військової служби. Утворення національних підрозділів у складі російської армії було важливою складовою процесу інкорпорації території колишнього ханства у єдиний політичний та соціально-правовий організм Російської імперії. 9 лютого 1784 р. вийшов рескрипт, згідно з яким передбачалося створити із кримських татар 5 дивізіонів козаків. За отриману платню татари-козаки повинні були придбати й тримати у доброму стані власну зброю, амуніцію та коней. У випадку тимчасової передислокації татарських загонів з Кримського півострова, царська влада мала забезпечити їх

відповідною кількістю провіанту й фуражу. 1 березня того ж року Катерина II видала указ про створення війська з числа підданих, які мешкали у Таврійській області. За штатом до складу Таврійського дивізіону мало належати 17 офіцерів (один майор, два ротмістри, два поручики, два прапорщики та 10 наказних отаманів). Станом на червень 1784 р. вже було сформовано три дивізіони. Перший дивізіон очолив ротмістр Мустафа Мурзу Кіатов, другий – майор Абдула Веліч, третій – майор Батир ага Кримтайський.

Наприкінці 1787 р. Таврійські дивізіони були реформовані. З трьох татарських дивізіонів реформувалися лише два, причому один дивізіон в повному складі було демобілізовано. Ці зміни сталися на початку російсько-турецької війни 1787-1791 рр. Очевидно, на той час російський уряд ще не був переконаний у лояльності кримських татар. Саме тому кримськотатарські загони весь час входили до значно більших угруповань російських військ. Починаючи з весни 1788 р. дивізіони Кримськотатарського війська несли службу безпосередньо на території півострова. Вони охороняли узбережжя від можливого турецького десанту. Також, як і козаки інших формувань, татари супроводжували пошту та посадовців. Після перемог російського флоту, коли вже не було загрози турецького десанту, було вирішено збільшити чисельність кримськотатарських дивізіонів. Навесні 1790 р. з кримських татар було додатково сформовано чотири дивізіони.

Всі дивізіони було відправлено на російсько-польський кордон. Князь Г. Потьомкін наказав російській адміністрації допомагати Таврійським дивізіонам під час їхнього маршу. У 1790 році кримські дивізіони увійшли до корпусу під командуванням генерал-аншефа Кречетникова. Наприкінці 1792 р. кримськотатарські дивізіони отримали наказ повернутися до Криму. Влада демобілізувала військовиків чотирьох дивізіонів, які були зараховані на військову службу останніми. Інші два дивізіони продовжували свою службу до 1796 р. Вже після смерті імператриці вийшов указ Павла I про їх ліквідацію [29, с. 42-43].

Створення Таврійських дивізіонів (Кримськотатарського війська) стало першою, але не останньою спробою російського уряду задіяти військовий потенціал кримських татар. Наприкінці 1806 р. лідери мусульманського населення запропонували уряду утворити легкі кінні полки з кримських татар за принципом самозабезпечення, подібним до існуючого у козацьких формуваннях. За указом Олександра I від 24 січня 1808 р. офіційно було утворено кінні полки кримських татар, які отримали назву за місцем формування: Сімферопольський (командував Кая бей Балатуков), Перекопський (Адиль бей князь Балатуков, потім – Ахмет бей Хункалов), Євпаторійський (Абдула ага Мамайський), Феодосійський (Алі мурза Ширінський). Полки були сформовані на кшталт полків Війська Донського, татари одягнені за козацьким зразком, але мали татарські головні убори, а також окремі предмети традиційного озброєння. В полках були посади мулли та помічників-муедзинів для виконання мусульманських обрядів. Командири були впливовими людьми. Так, Кая бей Балатуков (1774-1827) був предводителем дворянства Таврійської губернії, належав до числа найбільших землевласників у Криму, маючи до 40 тис. десятин землі, виноградники та ін. Він знав декілька мов, проходив службу в Грецькому корпусі та Кримських національних дивізіонах [95, с. 17-18].

Російський уряд використовував кримських татар на козацькій службі у часи нагальної необхідності збільшення чисельності військ, і в той же час остерігався їхнього можливого переходу на бік Османської імперії. У 1812 р. Сімферопольський та Перекопський полки воювали у складі корпусу військового отамана Війська Донського Платова, Феодосійський козацький полк – у складі Другої Західної армії, а Євпаторійський полк – у складі Третьої Західної армії. Після закінчення бойових дій з французами полки повернулися до Криму. У березні 1816 р. начальник Головного штабу князь П. Волконський сповістив О. Ланжерона про рішення імператора реформувати устрій Кримськотатарських полків на зразок існуючих іррегулярних військ. Ланжерон не виявив зацікавленості щодо долі Кримськотатарського козацького війська,

посилаючись на неможливість особистого приїзду до Криму для вирішення справи, доручив розробити проект нового устрою війська командиру Сімферопольського полку князю Кая бею Балатукову, а також секретним приписом зобов'язав таврійського цивільного губернатора Жегуліна висловитись про доцільність включення кримських татар до військового стану. Для розробки положення нового іррегулярного формування у листопаді 1816 р. був утворений комітет на чолі з губернатором Жегуліним та генерал-майором Балатуковим. Комітет вирішив недоцільним утворення татарського козацького війська й імператорським указом від 7 травня 1817 р. Кримські кінно-татарські полки були ліквідовані. Вояки були розпущені по домівках з наказом бути готовими виступити у похід за першою вимогою уряду [95, с. 35-36].

Ногайське козацьке військо. Російський уряд мав значний досвід відносин з кочовиками ногайцями, орди яких свого часу створювали чималі труднощі для турецької та кримської адміністрації в Надчорномор'ї. Протягом деякого часу ногайські орди, які наприкінці XVIII ст. визнали російський протекторат, перебували на пільговому становищі, подібному до іноземних колоністів. Але становище ногайців не мало чіткого юридичного визначення. Основну масу ногайців відносили до державних селян. Уряд декларував визнання непорушними їхніх прав і традиції, не втручався до внутрішнього управління та не заважав веденню звичного способу господарювання. Таким чином заохочувалося переселення в Надчорномор'я тих ногайців, котрі залишалися в турецьких володіннях на Північному Кавказі та в Буджаку [51, с. 112-113].

Місце компактного поселення ногайців було обрано на річці Молочній. Воно було обрано так тому, щоб звести до мінімуму можливість їхнього подальшого повернення до турецьких володінь. Так, шлях на Кубань ногайцям перекривали землі Війська Донського та Чорноморського козацького війська. Ще менш можливим було для перекочування до турецького Буджаку через територію Херсонської губернії, де було чимало російських військових гарнізонів.

Для поселення ногайців в північній частині Таврійської області було виділено з казенного фонду 285 тис. дес. зручної землі та понад 67 тис. дес. неугідь. Але вже 5 березня 1799 р. указом Павла I частина цих земель (10 тис. дес.) була пожалувана генералу Денисову. Ногайці ж отримали як компенсацію ділянку між річками Єланчиком та Келтечею [95, с. 111-112].

У 1790 р. на річці Молочній зібралося до 3 тис. сімей ногайців, вихідців із різних орд, загальне керівництво якими здійснював єдісанський мурза Баязет-бій. У 1791 р. він надіслав за Кубань свого сина Кокшу-бія для агітації серед місцевих ногайців. Той зміг привести із собою 700 сімей. Ще 1500 ногайських сімей прибуло на Молочну після здобуття російськими військами турецької фортеці Анапи у 1793 р. Проте частину полонених ногайців з-під Анапи було переселено в Крим, де їх розподілили між поміщиками. Ще близько тисячі сімей ногайців прикочувала до р. Молочної з північнокавказьких степів буля Кизляру в 1795 р. [51, с. 109-110, 113].

15 жовтня 1800 р. Сенат постановив, щоб з усіх народів, які користувалися 10-річними пільгами, стягувати податки та повинності однаково з казенними поселянами. Ногайців об'єднали в одну групу платників податків із кримськими татарами, які раніше утримували дивізії, з казенними поселянами колишнього грецького війська і, киргизами (казахами), що мешкали в Таврійській області. Згодом новим наказом Сенату ногайці були віднесені до казенних поселян, з відповідним податковим навантаженням. Статус казенних поселян за ногайцями остаточно був закріплений указом Павла I в грудні 1800 р. [51, с. 114].

Ще під час підготовки переселення ногайців із турецького Буджаку на р. Молочну обговорювалося питання про створення ногайського козацького війська. Наприкінці XVIII ст. в Буджаку кочувало близько 10 тис. сімей ногайців із Єдісанської, Джембуйлуцької та Єдичкульської орд. Їх вожді сповістили Баязет-бія про своє бажання відкочувати в межі Російської імперії. У 1801 р. проект створення ногайського козацького війська було подано Баязет-бієм на ім'я царя. Він був підтриманий вищими державними чиновниками.

Указом Олександра I від 16 липня 1801 р. було визначено юридичний статус молочанських ногайців, а також визначено принципи їхнього підпорядкування уряду. Так, Баязет-бій визнавався не начальником ногайських орд, а офіційним главою ногайського козацького війська і єдиним посередником між ногайцями та урядом [51, с. 115, 117].

Восени 1802 р. новоросійський військовий губернатор генерал Міхельсон запропонував цареві створити із виставлених ногайцями 1 тис. чоловік два п'ятисотенні полки. На чолі кожного полку призначався командир штаб-офіцерського рангу. На кожен сотню за штатом призначали по одному осавулу, сотнику і хорунжому та ін. Цар затвердив подання Міхельсона у наказі від 5 жовтня 1802 р., а же наступного дня наказ було передано для виконання до Військової колегії. Цю дату можна вважати офіційним затвердженням ногайського козацького війська, або як писалося в документах – ногайських кінних полків [51, с. 118; 95, с. 13-14].

27 жовтня Міхельсон наказав Баязет-бієві оголосити ногайцям імена мурз, які були внесені до реєстру сотенних командирів. Посади полкових командирів мали зайняті особи зі значними військовими здібностями та досвідом. В походах полковники та урядовці мали отримувати жалування, в той час як нижні чини – лише провіант і фураж. Стрій, коні та озброєння офіцерів і простих козаків було їх власним.

Як потім стало відомо, набір у козаки здійснювався декілька разів. Спершу до козаків були зараховані заможні ногайці. Але отримавши з них відкупні гроші, Баязет-бій розпустив їх, а на заміну їм набрав бідних кочовиків. Таким чином, майже всі заходи зі створення ногайського козацького війська зводилися до поборів під виглядом збору коштів на зброю та обмундирування тощо. Ногайські мурзи фактично купували собі офіцерські чини. У 1805 р. було встановлено, що близько тисячі ногайців-козаків були забезпечені зброєю, однак вона перебувала в жалюгідному стані [51, с. 119].

Поведінка Баязет-бія тривалий час цілком влаштовувала і губернське начальство, і уряд імперії, які хотіли бачити в ньому зразкового главу

«іногородців», який наставляє своїх підопічних на «шлях освіти». Незнання російської мови анітрохи не заважало Баязет-бію ловити настрої імперської бюрократії, знаходити найвигадливіші способи впливу на чиновників різних рівнів і отримувати від того максимальну користь для себе. Хабарництво, лестощі і, головне, розуміння і майстерна імітація того, чого хотіла від нього імперія, допомогли йому в здобутті царських милостей. Головним покровителем Баязет-бія був херсонський військовий губернатор Розенберг, який протидіяв інспектуванню приазовських ногайців та гальмував слідство щодо виявлення його зловживань.

Своєрідною «парадною вивіскою» ногайських кочів'їв на Молочних Водах стала резиденція Баязет-бія – аул Єдінохта. Тут ногайський начальник зустрічав губернаторів та інших посадових осіб, демонструючи їм свій заклад «європейського порядку» та прагнення ногайців до осілости. Єдінохті «належало» три аули, що були поблизу, де мешкали ті ногайці, яких Баязет-бій в 1795 р. невдало намагався записати як своїх кріпаків. Формально вони, як і приазовські ногайці, вважалися козаками. Однак до літа 1804 р. вони не знали того, що вже не є власністю Баязет-бія, і навіть просили віце-губернатора Шостака надати їм спеціальний документ, що підтверджував би їхню свободу. Ймовірно, саме з населення цих аулів (774 чоловіків) був сформований той двохсотенний загін, який охороняв Баязет-бія і тримав у покорі решту ногайців.

У Єдінохті оселилася і частина ногайської знаті, яка відійшла від кочування і намагалася наслідувати побут провінційних російських поміщиків. Комфорт забезпеченого життя головних мурз досягався за рахунок різних податей та поборів, що стягувалися з простих кочівників, втім – нерівномірно. Найбільші сплачували і несли найтяжчі повинності єдичкульські ногайці. Тому єдичкульці були найменше зацікавлені в тому, щоб під прикриттям статусу козачого війська Баязет-бій облаштовував свій фактичний бейлик [51, с. 120-121].

На зловживання Баязет-бія надходили численні доноси. Тому з часом в урядовців виникло питання про доцільність подальшого існування ногайського

козацького війська. В квітні 1804 р. Олександр I наказав херсонському військовому губернатору розібратися з цим питанням. Було спершу вирішено під якимось приводом відкликати до Херсону Баязет-бія і під час його відсутності на р. Молочній таврійський цивільний губернатор мав виявити справжні настрої ногайців щодо козацької служби. Якби ногайці в більшості виявили незадоволення козацькою службою, необхідно було усунути Баязет-бія від впливу на них, при цьому він мав залишатися в статусі звичайного поміщика.

Ногайці не бачили для себе користі в новому устрої, не дивлячись на всі спроби чиновників переконати їх у перевагах осілого способу життя і обіцянок державної допомоги. У жовтні 1804 р. мали місце стихійні спроби ногайців масово виїхати до Туреччини. Чимало ногайців зверталось за отриманням закордонних паспортів і за безцінь розпродавало своє майно. 20 листопада 1804 р. розпочалося вилучення зброї у ногайців, яке завершилося в травні наступного року. Ногайці здавали зброю російським чиновникам в майже зіпсованому стані. Таким чином, ногайські кінні полки припинили своє існування навіть не завершивши процес свого формування [95, с. 14-15].

Некрасівські козаки. Однією зі своєрідних груп козацтва Надчорномор'ї були некрасівці. Некрасівські козаки – одна з груп «верхового» донського козацтва, які через політичну й релігійну опозицію російському урядові та офіційній церкві під керівництвом соратника К. Булавіна отамана Гната Некрасова перейшли на Кубань. Турки та ногайці звали їх: Кара-Ігнат, або Ігнат-козаки. Протягом XVIII–XX ст. некрасівці розселилися у багатьох місцевостях над Чорним морем – у Добруджі, Анатолії, на Кавказі.

Перша відома згадка про некрасівські громади на Дунаї відноситься до 1761 р. В умовах боротьби між Османською та Російською імперіями за домінування в Надчорномор'ї від некрасівців часто вимагали визначитися в своїх політичних симпатіях. Так, після російсько-турецької війни 1787-1791 рр., а також кривавих конфліктів кінця XVIII – початку XIX ст. із задунайськими козаками за рибні лови, частини некрасівців переселилася до Анатолії на береги

Мармурового моря. Ще частина некрасівців перемістилася на лівий «російський» берег Дунаю в 1811-1813, 1817-1824, 1828-1831 рр. На правому березі Дунаю некрасівські громади офіційно існували до 1864 р., коли їхнє особливе положення в Османській імперії було скасовано [85, с. 31-33].

Коли задунайські запорожці скористалися внутрішньою незгодою у середовищі козаків-некрасовців та старообрядців-липован і за мовчазної згоди турецької влади активно почали завойовувати їхні землі, заснувавши у 1814 р. на місці колишнього головного поселення некрасівців Задунайську Січ, частина старообрядницького населення переселилася на внутрішні турецькі території, інші залишилися на підконтрольних Задунайській Січі землях, чимала кількість некрасівців і липован почали переселятися в межі Російської імперії. Генерал-майор С. Тучков звернув увагу на бабадазьких некрасовців та запропонував головнокомандуючому армією М. Кутузову переконати їх до повернення на російські території. Некрасівцям було обіцяно прощення за минулі провини проти государя та вітчизни, давалося звільненням від будь-яких податків на три роки та ін. І хоча російський уряд не планував створення на своїх територіях козацького війська із некрасівців, повернення колишніх підданих було визнано одним із важливих завдань [95, с. 88-90].

9 січня 1837 р. в канцелярію Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора надійшло через перекладача Ренійського карантину звернення від мешканців кількох аянств (Мачинського, Ісакчинського, Тульчинського та Бабадагського) про прийняття їх в російське підданство. Всього йшлося про 788 душ чоловічої та 671 душу жіночої статі. Прохачі бажали оселитися на одному із берегів Георгіївського острова. Влада пішла назустріч цьому бажанню. Але, оскільки на підставі трактатів Росії з Туреччиною поселення мирного населення на Георгіївському острові було не допускалося, прохачам було запропоновано увійти до складу Азовського козачого війська. Переселення до Російської імперії цієї групи некрасівців розтягнулося до 1 січня 1839 р. Значна частина прохачів все ж залишилася в турецьких володіннях. Стаом на 1 січня 1839 р. до

Азовського козачого війська вступило всього 217 душ чоловічої та жіночої статі [34; 85, с. 37].

2.2. Формування іррегулярних «козацьких військ» із українців.

Колишні запорозькі козаки, які перетворювалися на наймитів, державних або поміщицьких селян, і, крім того, почали відбувати військову повинність у регулярній російській армії, аж ніяк не могли бути задоволені своїм становищем. Російська адміністрація з постійним страхом очікувала на повстання колишніх запорожців та намагалася проводити щодо них обережну політику. За таких умов було вирішено залучити козаків до військової служби та створити іррегулярні формування, які в історичних джерелах та літературі дістали назву іррегулярних «козацьких військ» з українського населення. Такий крок певною мірою задовольняв обидві сторони. Так, колишні запорожці та задунайці, які намагалися відтворити якщо не Січ, то подібну до неї організацію, були згодні відбувати військову службу, брати участь у бойових діях. У той же час уряд, зацікавлений у швидкому освоєнні регіону, охороні кордонів, поповненні військових контингентів напередодні нових російсько-турецьких війн, схвально сприймав бажання самих козаків, зважаючи й на те, що перебування в регіоні значної кількості населення зі споконвічним прагненням до козацької волі могло стати небезпечним для держави.

Найбільшу увагу даній справі приділив генерал-губернатор Новоросійського краю і президент Військової колегії, а з січня 1790 р. ще й «Великий гетьман» – князь Г. Потьомкін. Уже 18 липня 1775 р. князь дав вказівки підлеглим йому губернаторам, щоби вони віднайшли кошти для утримання дев'яти гусарських і шести пікінерських поселених полків, а 24 грудня 1776 р. з'явився указ про їх влаштування. Проте через поширення на військових поселенців податкової системи ці полки були вкрай непопулярними, і Г. Потьомкін був змушений у 1783 р. замінити їх регулярними частинами.

Виникнення Бузького, Катеринославського та Чорноморського козацьких військ було пов'язано з підготовкою нової російсько-турецької війни, але кожне

з них пройшло попередній період становлення. Бузьке військо безпосередньо походило з Нововербованого козацького полку, сформованого у 1769 р. генералом О. Прозоровським з мешканців Правобережної України. Полк мав військову самостійність і козацький устрій та брав активну участь у військових діях протягом усієї російсько-турецької війни 1768–1774 рр. Одночасно, із просуванням російських військ територією дунайських князівств, із місцевого населення, а також болгар і сербів створювалися загони добровольців, так звані волонтерські або арнаутські команди, які також брали участь у військових діях. Після закінчення війни, російський уряд поселив козаків цього полку й арнаутів у Херсонській губернії в межиріччі Інгулу, Єланця і Мертвоводу. У 1775 р. козаки й арнаути заселили населені пункти Соколи (з 1789 р. – м. Вознесенськ), Раковицю, Новогригоріївське, Арнаутівку, Михайлівку, Троїцьке, Федорівське, Скаржинку (з 1803 р. – Білоусівка) Касперівку, Новопетрівське, Себино, Гур'єво, Костянтинове, Баловневе, Матвіївку. Оскільки освоєння цих земель відбувалося за важких умов та з великими труднощами, частина іноземних поселенців не витримала і повернулася за кордон [93, с. 126].

12 лютого 1785 р. внаслідок різкого погіршення російсько-турецьких відносин Катерина II звеліла з колишніх козаків Нововербованого полку й арнаутів сформувати козацький полк з 1,5 тис. козаків, який офіційно дістав назву Бузького [27, с. 308].

Із загостренням відносин Росії та Туреччини пов'язане також створення Катеринославського козацького війська: згідно наказу від 3 липня 1787 р. одностороннім, поселеним у Катеринославській губернії по колишній Українській лінії, було надано козацьке звання і створено з них особливий козацький корпус за зразком Війська Донського, а 12 листопада корпус дістав назву Катеринославського козацького війська, або війська «Новодонських козаків». Очолив його донський полковник М. Платов, який прибув разом із донською старшиною. Спочатку основу війська становили козаки та односторонці. Поступово формування почало поповнюватися за рахунок розкольників, міщан, купців, козаків колишньої Гетьманщини та особисто вільних

селян Катеринославського та Харківського намісництв. Оскільки цей процес проходив надзвичайно повільно, Г. Потьомкін вирішив докомплектувати частини кріпаками, проте наштотхнувся на невдоволення місцевого дворянства і чиновників [7].

Особливе місце займало Чорноморське козацьке військо, адже воно формувалося із колишніх запорозьких козаків, а отже, мало більш значний бойовий досвід.

На початку 1780-х рр. в штабі Потьомкіна виникла думка утворити із колишніх січовиків волонтерські відділи. За цим, колишні запорозькі старшини Сидір Білий та Захарій Чепіга мали сформувати з козаків кінний та піший полки, кожен по 500 осіб. Вони мали розташуватися неподалік від російської фортеці Кінбурн і турецького Очакова. Втім, через невизначеність статусу нового формування, небажання запорожців нести службу як волонтери і погане фінансування, даний задум не був втілений. Окрім того, адміністрація Потьомкіна не дійшла остаточного рішення з приводу форми організації та використання формування. Щоб поставити козаків під контроль російської військової та цивільної адміністрацій і посилити російську армію за рахунок добре обізнаних із майбутнім театром бойових дій вояків, уряд мав створити козацьке військо із колишніх запорожців. Однак, чітко усвідомлюючи небезпеку цього кроку для російської влади у регіоні, уряд зволікав із прийняттям рішення. Нове козацьке військо було створено лише на початку російсько-турецької війни у 1787 р. [27, с. 309].

Непросто було обрати назву для нового війська, адже у маніфесті від 3 серпня 1775 р. про ліквідацію Запорозької Січі заборонялася сама назва запорозьких козаків. Зрештою, наказ про створення так званого Війська вірних козаків було підписано Катериною II 14 січня 1788 р. Козакам передали головні атрибути утвореного козацького війська – військову печатку, прапор, литаври та булаву кошового отамана. 3 квітня 1788 р. військо дістало нову офіційну назву – Чорноморське козацьке військо [41].

Впродовж усієї історії свого існування зазначені козацькі війська пережили серію реорганізацій. 6 червня 1786 р. Так, Бузький полк було поділено на 1-й і 2-й Бузькі козацькі полки, які розташувалися на кордоні між Мертвоводом та Інгулом. Задля збільшення військових контингентів, бузькі козацькі полки було приєднано до складу Катеринославського козацького війська із збереженням військової самостійності. Під час російсько-турецької війни 1787–1791 рр. полк було поділено на сотні. До штату сотні входив сотник, поручик та 120 козаків. Всього ж за штатним розкладом чисельність полку становила 1500 козаків [116, с. 14].

До Катеринославського війська, окрім Бузьких полків, станом на січень 1792 р. входили різні регулярні й іррегулярні частини – Чугуївський і Конвойний козацькі полки князя Г. Потьомкіна, Малоросійський регулярний полк, полк полковника Мартинова, полк підполковника Бузіна, полки прем'єр-майорів Родіонова, Іловайського, Платова, Денисова, піхотна козацька команда прем'єр-майора князя Трубецького. У 1793 р., після приєднання Малоросійського кінного козацького полку до армії князя Г. Потьомкіна, приєднали Чугуївський та Конвойний полки та перейменували в 1, 2, 3-й Чугуївські кінні козацькі полки.

Чорноморське військо складалося з двох основних частин – кінних загонів та піших козаків на човнах, та поділялося на 38 куренів, які при потребі об'єднувались у полки. У 1790 р. на базі цього війська був створений кінний полк «Булави Великого Гетьмана». Сюди зарахували достатню кількість «старшин справжніх» і «кращих з усього війська» у складі 500 козаків. Керівником полку призначили Семена Письменного.

Усі зазначені козацькі формування брали активну участь у російсько-турецькій війні 1787–1791 рр., зокрема під час підходу до турецької фортеці Очаків, здобуття Кінбурнської фортеці та ін. Окрім того, козаки складали особисту охорону князя Г. Потьомкіна та його канцелярії, забезпечували кур'єрський зв'язок, перевозили пошту, охороняли державні кордони. Чорно-

морські й Бузькі полки також брали участь в облозі й штурмі фортець Аккерман, Кілія та Бендери.

З-поміж козацьких військ, створених Г. Потьомкіним на Півдні України, саме чорноморські козаки були найбільш організованими та боєздатними та зберегли багаті військові традиції запорозького війська, а в офіційних документах і приватних листах вищого командування російської армії до назви Чорноморського війська вживався епітет «безцінне».

У період війни Кіш Чорноморського війська за активної підтримки російського уряду проводив політику, спрямовану на повернення задунайських козаків під протекторат Росії. Так, з російської сторони надходили фінансування, гарантії нагород і пільг, а емісари від Чорноморського війська проводили переговори із задунайцями, збирали розвідувальну інформацію про турецьку армію тощо. Однак вивести основну масу «турецьких» запорожців до Росії під час війни 1787–1791 рр. так і не вдалося [36, с. 23-26].

Із завершенням війни козаки стали виконувати функцію прикордонної варти. Бузький полк спочатку стояв у Молдавії вздовж р. Серет, а у вересні 1792 р. був переведений до Речі Посполитої. В листопаді 1793 р. було вирішено, що козаки мали нести митну службу на нових кордонах Російської імперії. Тому вони зайняли прикордонну лінію по Дністру і Чорноморському узбережжю від Ягорлика до Очакова [27, с. 312].

Слід зазначити, що території військ не були виділені у окремі адміністративні одиниці та не мали чітко визначених кордонів. Зрозуміло, що це створювало ряд незручностей у землекористуванні козаків й веденні господарства, а також призводило до соціальної напруги. Крім того, це вказувало на невизначеність питань з організації та статусу подібних формувань. Зокрема, до території, де оселили Нововербований полк і арнаутів, у 1790 р. зарахували 3179 українських селян із красносільських маєтків Єлисаветградського повіту, які були куплені Г. Потьомкіним у поміщиків для збільшення кількості військ.

Восени 1787 р. бузьких козаків, незважаючи на опір, почали переселяти в Красносілля – нове місце проживання, обране адміністрацією. Прийом до

бузького козацтва був дуже обмежений, зараховувати селян категорично заборонялося. Брати до війська дозволялося лише осіб іноземного походження. Саме тому багато селян-утікачів наймалися до старшин і заможних козаків, або подавалися за кордон, а вже потім, повернувшись в Російську імперію, приписувалися до війська під виглядом чужинців [93].

Не надавалося також окремої території для поселення Катеринославського війська. У той же час, приписані до війська міста, містечка та селища ставали станицями. Чотири господарства утримували на військовій службі одного козака. Якщо полк не мав приписаних за ним поселень, він не міг утримуватися належним чином. Серед населених пунктів, у яких комплектувався особовий склад полків, були місто Чугуїв, та села: Печенігівка, Мартове, Хотомле, Куцовка, Молодове, П'ятницьке, Базалервка, Мохначиха, Шелудонівка, Терново-Краснополяна, Запорожне, Веденське, Злинки, Рівне, Покровське, Привольське, Красноярське, Калинівське, Нікольське та ін.

Досить довго вирішувалося питання щодо оселення Чорноморського війська. Справа у тому, що на час створення війська Потьомкін планував переселити дане формування з Півдня України та влаштувати козаків на новому російсько-турецькому кордоні біля Дунаю або на Кубані. Протягом 1790–1792 рр. близько 1759 родин (налічували 9482 особи) чорноморських козаків та понад 2 тис. родин вихідців з Молдовського і Волоського князівств почали селитися на лівобережжі Дністра. Було утворено Подністровське окружне правління з центром у селі Слободзеї, а також ще два правління – Березанське та Кінбурнське, які нагадували колишні паланки запорожців. Правління очолювали призначені Кошем старшини і полковники. Чорноморці заселили села Тернівка, Сугакля, Карагач, Чеборці, Глинне, Коротне, Яски, Калаглія, Біляївка та ін. [49].

Бузьці господарювали, виходячи із національних особливостей, традиційних виробничих навичок і потреб: у новобербованих козаків переважало характерне для України хліборобство з плугом і ралом, в арнаутській частині –

городництво, садівництво і виноградарство. У катеринославських козаків переважало скотарство і похідні від нього промисли, дрібна торгівля.

Традиційне господарство – скотарство, рибальство, соляний промисел, бджільництво тощо – зберігали чорноморські козаки. Водночас збільшилась роль землеробства, розвивалось виноградарство, городництво. Все ж, козаки-чорноморці та члени їхніх родин залежали від постачання продуктів.

Однак у створених військових формуваннях існувало чимало питань організаційного характеру, зокрема втечі через тривалу службу, занепад господарства, зловживання офіцерів владою, крадіжки, затримання виплати козакам грошей за службу тощо. Зокрема, чорноморці скаржилися на російських офіцерів, які примушували козаків копати траншеї, завантажувати та розвантажувати кораблі, заготовляти ліс. Часто траплялися випадки, коли козаки вмирали від голоду та виснаження.

Частими були втечі чорноморських козаків, що працювали на тяжких роботах із побудови військових кораблів у Сорокському та Орґєєвському повітах Молдавського князівства. Ці роботи у 1790-1793 рр. проводило Чорноморське адміралтейство. Влітку 1791 р. з робіт на човнах, що будувалися, втекла група з 210 осіб, а у квітні 1792 р. – понад 140 козаків.

Бузькі козаки під час війни потерпали від нестачі продовольства, фуражу, коней. Унаслідок бойових дій, хвороб та втеч скорочувалася кількість працездатного населення, що призводило до занепаду господарства козаків.

У 1791 р., після підписання мирної Ясської угоди з Портою, російський уряд уже не мав потреби у великій кількості кінноти і війська. До того ж, численне військоve населення мало чимало пільг і не сплачувало багато з установлених податків, а «покозачені» селяни були носієм небезпечних для стабільності чинників.

Після завершення війни й смерті князя Г. Потьомкіна, якого козаки вважали своїм покровителем, чорноморці просили дозволу переселитися на Кубань, а також підтвердити старі й надати їм нові пільги. 30 червня 1792 р. Катерина II видала указ, який закріпив за чорноморськими козаками землі на

Кубані, підпорядковував військо Кавказькому генерал-губернатору та губернаторам Катеринославської й Таврійської губерній, які мали встановити межі між Чорноморським та Донським військами. Указ також підтверджував за Чорноморським військом старі пільги, збільшував кошти на його утримання та ін. Дослідники допускають, що на зміст указу вплинуло те, що територія, яку обіймали на той час чорноморці, була близькою до Забужжя і дністровського кордону, звідки козацька сірома часто втікала до Задунайської Січі. Тобто, ця територія була начебто мостом для утікачів українських селян, які йшли за Дністер [49, с. 199-200].

Переселяючи козаків, уряд прагнув також замінити регулярні військові частини, що там служили і важко переносили важкі умови тамтешнього життя, вояками, які могли б ефективніше охороняти кордони від черкеських племен [27, с. 313].

Існують різні відомості щодо кількості переселених і тих, хто залишився. Так, А. Скальковський зазначав, що бажання переселитися виявили 3,5–4 тисячі козаків. Сучасні дослідники теж називають таку цифру, і відзначають, що вона стосується лише 1792 року. Загалом перехід на Кубань тривав майже до кінця століття, і загальна кількість переселених не перевищувала 8 тисяч козаків. За іншими підрахунками, протягом 1792–1794 рр. з-за Бугу на Кубань переселилось від 18 тис. до 25 тисяч осіб обох статей. Значна кількість чорноморців бажала залишитися у своїх селищах між Південним Бугом і Дністром. Всього ж козаки, які не бажали переселятися на Кубань, становили близько 10% від загальної маси козацтва, решту вписали до козацьких списків при переселенні, і були це, головним чином, молдавани, які проживали за Бугом ще до війни.

Деякі чорноморці поселилися на околицях Одеси та прилеглих хуторах. Осавул Федір Черненко, направлений за Буг спеціально для набору козаків, уже після основного переселення, зібрав близько 700 чорноморців. Оскільки в них не було коштів для переселення на Кубань, то вони були приписані до Чорноморської гребної флотилії і використовувались для облаштування

Хаджибею. Проте козаки втікали й звідси. Деякі з них шукали долі за Дністром. Про це свідчать повідомлення адмірала де Рібаса військовому старшині Ф. Черненко в липні 1794 р. про те, що частина чорноморців на правому березі Дністра роботи шукають [36, с. 35].

Збереглися свідчення і самих козаків – шукачів щастя за Дністром і Дунаєм. Зокрема, дунайський запорожець Дмитро Капінос розповідав, що він разом із батьком і братом вступив до Чорноморського війська, де кошовим отаманом був Харько Чепіга, суддею Антон Головатий, а військовим писарем Григорій Глубененко. Батька і двох братів відправили служити у флотилію. При штурмі Очакова батько Дмитра був поранений і в Кінбурні помер. Після взяття Очакова частина козаків пішла на Кубань, а частина не погодилася і пішла в турецькі володіння, і тому що його рідний дядько Іван Капінос мав власний човен, то взяв братів за Дунай. В той час Дмитрові було 20 років, а його братові 16 [27, с. 316].

У червні 1796 р. під приводом створення Нового Вознесенського козацького війська уряд ліквідував Катеринославське козацьке військо. Усі колишні військові міста, містечка, селища разом з мешканцями переводились до попередніх соціальних станів. З відділів Катеринославського війська залишилися бузькі полки; частини Чугуївського регулярного козацького полку і Конвойного полку увійшли до Лейб-Гусарського та Лейб-Козацького полків [116, с. 17].

Бузькі козаки спочатку були підпорядковані Чорноморському адміралтейському правлінню, а згодом, за наказом Павла I у 1797 р. були розформовані. Козаків перевели в стан державних селян.

У 1765 р. у зв'язку із ліквідацією Гетьманщини були розформовані козацькі полки Слобідської України. Замість них створили регулярні – Харківський уланський, Сумський, Охтирський, Острозький та Ізюмський гусарські полки. Козацьке населення цих формувань перетворювалось на одну з груп державних селян. Козаки, які утримували гусарські полки, дістали назву «військові поселенці», а їх поселення – «державні військові слободи». Вони

мали землю на правах особистої свободи, проте це право вільно розпоряджатися спадковими козацькими землями поступово обмежується. У 1783 р. їх, як і козаків Лівобережної України, обклали оброком.

Окремі представники колишньої слобідської козацької старшини виходили у відставку або переходили на службу до гусарських полків і змінювали свої чини на армійські з пониженням на один чи два чини. У 1785 р. старшину було зрівняно в правах з російським дворянством. Козаки і поміщики перетворені на військових обивателів, мали сплачувати подушний податок, нести рекрутську повинність.

На лівобережній частині українських земель у 1781 р. запроваджувався новий адміністративний поділ на три намісництва – Новгород-Сіверське, Чернігівське та Київське. Полково-сотенний устрій припинив своє існування, козаки перетворювались на окрему групу державних селян. Маніфест від 3 травня 1783 р. заборонив вільний перехід із стану в стан та вводив подушний податок, що узаконювало кріпацтво. За цим документом право особистої свободи мали лише колишні так звані реєстрові козаки, які були записані в списки реорганізованої козацької верстви під час ревізії 1782 р. [27, с. 317]. Одночасно 28 червня 1783 р. затверджувалось «Положення про регулярну кінноту». З лівобережного козацтва створювалися 10 регулярних кавалерійських полків, утримання яких ішло за рахунок оброчних платежів, що їх сплачували козаки, і які замінювали «не зрівняльні збори». У 1784 р. полки дістали назву карабінерних і увійшли до складу регулярної кавалерії. Вони розміщувались у місцевостях за місцем проживання колишніх козаків і відповідно називалися: Лубенський, Переяславський, Сіверський, Чернігівський, Глухівський, Стародубський, Ніжинський, Київський, Софійський, Тверський, Полтавський. Крім них існували Бахмутський, Херсонський кінні козацькі полки і тимчасові, створені на час війн частини на козацькому положенні майорів Лаші, Левізи, Фризе, Шенка, а також волонтерські команди, Смілянський і Шполянські полки, корпус малоросійських піших стрільців та ін. [116, с. 32].

У 1790–1791 рр. князь Г. Потьомкін взявся за формування козацьких частин на Лівобережній та Слобідській Україні. Він пояснював це загрозою війни з боку західних сусідів, а також тим, що зазначені території утримували мало військ у порівнянні з іншими [27, с. 317]. Цю невідповідність Потьомкін мав намір виправити за рахунок створення на Лівобережжі іррегулярних військових формувань.

На ці заходи князя дивилися як на тимчасові. У цьому контексті характерною є відповідь князя О. Безбородька на пропозицію губернатора М. Репніна у 1794 р. сформувати загони із колишніх козаків Правобережжя та «напустити» їх на Польщу. О. Безбородько вважав це своєрідною провокацією, що привела б до революції [27, с. 318].

Навесні 1790 р. наказом князя Г. Потьомкіна міщан Катеринославської та Харківської губерній перетворили на піших козаків. Повернення до козацького стану відроджувало в них надію на відновлення старої автономії та пільг, тож вони звернулися до влади з вимогою повернути старі права. Як поповнення до Катеринославського козацького війська, вони мали перейти у підпорядкування отамана Платова. Загальна кількість таких піших козаків мала становити 1900 чоловік: 1000 з лівого берегу Дніпра, 500 – з правого, 400 – з поселень Харківської губернії. Останні зараховувалися до Конвойного полку. Цей підрозділ доповнювали два полки «Булави Великого гетьмана», що склалися з колишніх січовиків і козаків Лівобережжя [27, с. 318-319].

Сформувати іррегулярні козацькі частини Лівобережжя мали як міщани, так і дворяни. Так, від Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв мав бути виставлений козацький кінний полк кількістю 500 дворян, поділений на сотні. Допомогати в збиранні нових козацьких полків призначили І. Максимовича – нащадка знатного старшинського роду. При цьому зазначалось, що слід «уникати вигляду регулярності». Дворянам було дозволено самим обирати собі полковників та офіцерів. У липні налічувалось 1500 вояків від дворянства, керівником їх був призначений генерал-майор Неплюєв [27, с. 318-319].

На території Лівобережної України сформували корпус «піших легких стрільків», який мав бути споряджений за козацьким зразком. До корпусу мали увійти 5600 осіб рядових і нижніх чинів. У травні 1790 р. Г. Потьомкін наказав створити Київський єгерський полк, в якому мали служити міщани Києва та Переяслава.

20 липня Потьомкін повідомляв канцлера Безбородька, що іррегулярні військові частини на землях Гетьманщини, розташовані для захисту її від Польщі, налічували 11 тис. козаків [27, с. 318]. Таким чином, у 1790 р. козацькі війська, підпорядковані «Великому гетьману», розташовувалися уже не лише на Півдні, а й на Лівобережній Україні, у Києві та Слобожанщині.

З вересня по листопад 1790 р. в стан іррегулярних військ було переведено також деякі регулярні частини: Малоросійський козацький полк, сформований із рекрутів; Херсонський та Олександрівський легкі кінні полки, переформовані в Херсонський козацький полк; Полтавський полк легкої кінноти – в козацький полк «Булави Великого гетьмана».

В планах Г. Потьомкіна було відновити козацький устрій і на Правобережній Україні та самому згодом стати Гетьманом обох сторін Дніпра. Проте його смерть стала на заваді цим задумам. Уже в грудні 1796 р. у південноукраїнських землях оформлювалось прикріплення селян до землі, тобто закріплювались не лише селяни на поміщицьких землях, а іноді й навіть жителі казенних поселень. У 1797 р. було проведено перший рекрутський набір лівобережних козаків, який становив по три рекрути від 500 чоловіків. Дещо затримав введення нових загальноросійських адміністративно-судових структур наказ про відновлення в лівобережній Україні устрою та судочинства згідно з попередніми звичаями і правом.

Таким чином, розпочате переселення козаків Лівобережної України на південні землі мало сприяти не лише залюдненню цих територій, вирішенню питання про визнання їх повноправними володарями їхньої земельної власності та збільшенню кількості земель у них, а й зменшити соціальну напругу. Зокрема, лише в 1796 р. було переселено з Чернігівщини на Південь 479 родин

(2394 особи) козаків (85 % з яких мали всього 2 десятини землі або були зовсім безземельні). Більші за розмахом переселення були проведені вже у ХІХ ст.

Висновки до розділу. Отже, відновлення козацьких військ і частин не було випадковим. Вони стали формою організації населення українських територій у складі Російської імперії, що сприяла встановленню контролю над козацьким населенням та учасниками стихійної народної колонізації на українському Півдні. Однією з причин створення цих військових одиниць була роль князя Г. Потьомкіна. Слід врахувати ще й те, що козацтво також бажало зберегти залишки власних традицій у нових умовах. У той же час селяни-втікачі, які приєднувалися до козацького населення, прагнули легалізувати своє становище. Козацьким військам і населенню надавалися лише зовнішні атрибути колишніх традицій, відновлення останніх у повному обсязі було неприйнятним для держави. Часто царська адміністрація не визнавала права козаків на пільги, навіть заперечувала належність багатьох козаків і їхніх родин до козацького стану. Але варто зазначити, що й надалі вживалася в офіційних документах назва козак, яка була офіційно заборонена маніфестом 3 серпня 1775 р., вживалися поняття козацьких привілеїв та козацького стану, що не могло не впливати на світогляд місцевого населення.

Спробувавши трансформувати козацькі війська, російська держава намагалася виробити нові форми організації населення. Оскільки превалювало бажання отримати дієздатні бойові частини, то поза увагою влади часто залишалися інші аспекти життєдіяльності козацького населення, в тому числі визначення окремо території поселення, організація громадського управління, системи господарювання та ін. Брак чіткого юридичного статусу провокував офіцерів до зловживань своєю владою, крадіжок і дезертирства козаків.

Козацтво брало активну участь у російсько-турецькій війні 1787–1791 років, нагадавши про славу козака-воїна, і разом з тим відіграло значну роль у заселенні та економічному освоєнні південноукраїнських територій. Створення козацьких військ призводило до певного зростання соціального напруження в

регіонах їх формування, значного «покозачення селян» сусідніх територій. Це в свою чергу викликало постійні скарги поміщиків і чиновників, на які феодальна держава не могла не реагувати. Уряд дивився на козацькі формування як на тимчасові, і підписання Ясського миру з Османською імперією, смерть князя Г. Потьмкіна, який «захищав» їх від негативного ставлення урядовців, вирішило їхню долю. Практично усі створенні іррегулярні козацькі частини (як українські в основі, так і сформовані з інших етносів) було переформовано, ліквідовано або ж переселено з території України, тож зведено нанівець навіть незначні спроби відновлення або трансформації традиційної військової козацької організації в останній чверті XVIII ст.

РОЗДІЛ ІІІ

ОКРЕМІ КОЗАЦЬКІ ФОРМУВАННЯ ІЗ ЗАПОРОЖЦІВ ТА ЇХНІХ НАЩАДКІВ У НАДЧОРНОМОР'І У ХІХ СТ.

У першій половині ХІХ ст. відбулися суттєві зміни у становищі українського козацтва. По-перше, зменшилася кількість носіїв старих козацьких традицій, у той же час козацька верства механічно поповнилася за рахунок представників інших соціальних груп – селян, солдатів, іноземних колоністів. По-друге, змінилося ставлення Російської держави до козацького населення. Ліквідація Задунайської Січі привела до зникнення головного осередку антифеодальної боротьби та розпорошення опозиційних груп козаків за межами імперії. Новим завданням уряду стало поступове вписування козацького населення у соціальну структуру імперії, залишаючи при цьому ілюзорне поняття вольності, козацького устрою і традицій. Царизм прагнув контролювати козацький «войовничий дух», який за нагоди можна було використати в наступних військових операціях. Питання заселення та економічного освоєння територій у південноукраїнських землях для держави відходили на другий план.

Для ХІХ ст. можна визначити дві основні форми організаційних засад існування українського козацтва: окремі військово-господарські формування та поселення на становищі державних селян. Якщо перша форма була представлена іррегулярними військами, уніфікованими на кшталт Війська Донського та військовими поселеннями кавалерії (чорноморці Кубані, південноукраїнське та слобідське козацтво), то друга форма була характерною для козацтва Лівобережної України.

3.1. Чорноморські козаки на Кубані.

На межі XVIII–XIX ст. чорноморці ще зберігали традиційний устрій та управління. На кубанських землях вони заклали 40 курінних адміністративних і територіальних одиниць, з центральним поселенням у м. Катеринодар. Внутрішнє життя та управління здійснювалось за старим козацьким звичаєвим правом. Найвищою владою залишалась військова рада, військовий уряд складався з військових отамана, судді й писаря. На зборах курінної ради обирали курінний уряд і вирішували найважливіші справи куреня [27, с. 338].

Однак уже на початку XIX ст. Чорноморське військо низкою урядових наказів переводиться на загальні засади, що їх було визначено для інших козацьких військ імперії. Головні правові зміни у становищі Чорноморського війська вірних козаків пов'язані з наказом імператора Павла I від 19 лютого 1801 р. Так, створювалася Військова канцелярія, до якої входили командир війська, чиновники з козаків і призначені урядом. Канцелярія контролювала всі сфери життя війська, а її діяльність підлягала законам Російської імперії.

Козацька рада відтепер не мала права обирати військового отамана. Його призначав імператор із запропонованих кандидатів. Отаман мав бути лише *наказним*. Козацька рада поступово припиняє своє функціонування. Згідно з розпорядженням уряду курінні поселення дістають назву станиць. Участь козаків у загальних для держави військових операціях (експедиції проти народів Кавказу, участь у придушенні польського повстання 1793–1794 рр., Каспійському поході 1796 р.) свідчила про перетворення війська на військове формування, подібне до Війська Донського.

Життя козаків на Кубані підлягало суворій регламентації з боку уряду. Так, Кіш мав постійно звітувати про ситуацію у війську і розробляти нові статuti громадського й військового врядування. За новим «Положенням про військовий та громадський устрій» (листопад 1802 р.) Чорноморське військо складалося з 10 кінних і 10 піших п'ятисотенних полків. Піхотинці мали служити в артилерії та у військовій флотилії (з 1810 р. служба у флотилії припиняється).

У липні 1842 р. територію війська було поділено на Таманський, Катеринославський та Єйський округи. Налічувалося 12 кінних полків, 9 піхотних батальйонів, 3 кінно-артилерійських батареї. З 1840-х рр. внаслідок захоплення російською армією значної території вздовж р. Кубань поряд із назвами запорозькі, чорноморські та донські козаки починає побутовати назва кубанці, яка автоматично переноситься на все козацтво кавказького краю. У 1859 р. відбулося ще одне переформування структури Чорноморського війська: змінилася кількість стройових частин – стало 9 кінних полків, 12 піших батальйонів і 3 артилерійські дивізіони, які були розподілені на три черги (відповідно по 3 кінні полки та 4 піші батальйони). Регламентація поширилася і на введення єдиної для козаків форми: кіннота мала бути обмундирована у кунтуші блакитного кольору з довгими рукавами та червоний спідній каптан, піхота – у кунтуші темно-зеленого кольору та білі каптани.

Керівництво чорноморців не мало ілюзій і розуміло, що імперська Росія поступово обмежує козацькі вільності і проводить жорстку централізаторську політику, але знищення Запорізької Січі в 1709 і 1775 рр. ясно показало, на чиему боці сила. Доводилося пристосовуватися, щоб вижити, а переселення на щойно приєднану безлюдну околицю, де контроль Санкт-Петербургу поки що не міг бути ретельним, давало надію перенести туди козацьку Україну та зберегти звичний спосіб життя. Це розуміли і представники вищої російської адміністрації, які сподівалися, що віддалення Чорноморського війська від України поступово призведе до асиміляції козаків і перетворить їх на слухняне знаряддя імперської політики. Так, у квітні 1793 р. катеринославський губернатор Каховський писав таємному раднику Попову: «З приїздом Головатого вжив я всі способи придбання його до себе доброї прихильності, всі можливі ввічливості і ласкавості, але примітив, що він повинен нас почитати москалями. Від часу зміни в них чекати має». Однак і через десятиліття щодо цього нічого не змінилося. Так, за словами одного із російських чиновників, наказний отаман генерал-лейтенант Заводовський, гарячий патріот свого краю, називав в інтимній бесіді Чорномор'я пригніченою нацією і намагався

відокремити край від усієї Росії. Влітку 1856 р. Н. Філіппов зазначив, що чорноморці тих, хто приїхав з Росії, «вважають мало не іноземцями, не дуже шанують і називають москалями». Подібні свідчення фіксувалися і пізніше. Усі вони відбивали історичний досвід, що відкладався у пам'яті поколінь. У спогадах генерала А. Михайлівського-Данілевського (1824) міститься запис: «Я не знаходив у Малоросії жодної людини, з якою мені вдавалося говорити, вигідно до Росії розташованим; у всіх панував явний дух опозиції. Вони мають прислів'я: “він усім хороший, та москаль”, тобто російський і отже є зла чи небезпечна людина. Така ненависть походить від порушення прав Малоросії». Це ж прислів'я чув і Н. Філіппов у Чорноморії навіть через три десятиліття. Багато козаків все ж таки сподівалися, що переселившись на далеку нещодавно приєднану територію, де немає хижих поміщиків, можна буде відродити традиції та звичаї Січі. Освіта Чорноморського війська, справді, була наївно витлумачена деякими людьми як відновлення Запорізької Січі [110, с. 218].

З початку свого існування на Кубані чорноморці мали постійний обов'язок з охорони кордону вздовж р. Кубань. На початку XIX ст. скоротилася кількість стройових козаків і козаків флотилії. У 1802 р. 22 % боєздатних козаків перебувало на службі, на кордоні служили 2212 (64 %), флоті – 409 (12 %), у внутрішньому управлінні було задіяно – 815 (24%) осіб [49, с. 160-161].

Весь тягар охорони кубанського кордону лягав на піхоту. Там, зазвичай, служили найбільш кваліфіковані козаки, на відміну від Лінійного війська, в якому служили переважно кіннотники. Чорноморці, які в плавнях Кубані несли сторожову і розвідувальну службу проти кавказьких горян, згодом дістали назву пластунів. Перші штатні команди пластунів було створено у 1842 р. Пізніше (у 1870 р.) всі піхотні батальйони були перейменовані на пластунські.

Намагаючись чисельно збільшити Чорноморське військо за рахунок звичних до військової служби осіб, уряд вдався до переселення на його землі козаків і селян зі Слобідської та Лівобережної України. Іншою причиною до такого переселення козаків на Кубань було намагання уряду зменшити

чисельність козацької верстви в українських землях. Малоросійський генерал-губернатор Я. Лобанов-Ростовський наголошував, що слід обрати для переселення ті козацькі родини, де більше дівчат і вдів, які здатні вступати до шлюбу, в наслідок малої кількості жіночої статі в чорноморських військах [27, с. 340]. Дійсно, у 1801 р. жінки становили трохи більше чверті всіх жителів війська – 28 %. Протягом першої половини XIX ст. на Кубань організовано переселено за розпорядженням уряду майже 120 тис. козаків і селян із Харківської, Чернігівської, Полтавської губерній, задунайців і азовських козаків. Одночасно з офіційним тривало і стихійне народне переселення на Кубань. Сюди втікали від кріпацтва і рекрутчини поміщицькі та казенні селяни, військові поселенці. Уряд знав, що чорноморці приймають таких утікачів, і у 1847 р. навіть дозволив зараховувати їх до війська. До 1850 р. було прийнято 15 тис. втікачів, чоловіків і жінок [116, с. 116]. Переселенців з України, до того часу, поки землі не було розмежовано на нові курені, розміщували в північній і центральній частинах краю, здебільшого, у старих куренях.

З початком заселення Кубані у Чорноморському війську виникає й розвивається військове і козацьке приватне господарство. До військового належали рибальські заводи, солепромисловість, згодом постали цегляний, кінний заводи, суконна фабрика та військова друкарня. Між галузями приватного господарства перше місце посідало тваринництво й рибальство. Землеробство ще не набуло товарного характеру [49, с. 269-275].

На середину XIX ст. у війську припадало на одну людину в середньому 2,23 чверті зернових культур, що вважалось межею прожиткового рівня. Вже з перших років поселення чорноморців на Кубані розвивалася торгівля з горцями, зокрема в 40-х рр. XIX ст. щорічно відбувалося близько 30 ярмарок.

Складні умови господарського освоєння нових територій, численні повинності, утиски на службі та поза службою з боку офіцерів викликали збройний опір та провокували втечі.

Поповнення станиць українськими переселенцями посилювало зв'язок чорноморських козаків із батьківщиною, сприяло розвитку традиційної

матеріальної та духовної культури. Видатні представники українського суспільства, зокрема Т. Шевченко та М. Костомаров, підтримували тісні зв'язки з кубанською інтелігенцією. Так, Т. Шевченко листувався з кубанським письменником, істориком, етнографом, наказним отаманом Азовського і Чорноморського козацьких військ Яковом Кухаренком [27, с. 341].

До 1860 р. у Чорноморії більшість станиць зберегли назви, які прямо чи опосередковано походили від найменувань запорізьких куренів. З 63 станиць (у тому числі поселень, що вважалися станицями), 37 зберегли стару курінну назву, включаючи Старо- (Батуринська, Брюховецька, Васюринська, Вишестеблівська, Динська, Дядьківська, Іркліївська, Калниболотська, Канівська, Кисляківська, Конелівська, Коренівська, Криловська, Кушівська, Медведівська, Незамаївська, Пашківська, Переясловська, Пластунівська, Платнірівська, Полтавська, Поповичівська, Роговська, Сергіївська, Старовеличківська, Стародерев'янківська, Староджереліївська, Старокорсунська, Старолеушківська, Старомінська, Старомишастівська, Старотитарівська, Старощербинівська, Тимошівська, Уманська, Шкурінська). Однак п'ять із них – це нові поселення, які лише отримали назви скасованих куренів задля збереження історичного найменування, але не мали генетичного зв'язку зі старими куренями (Батуринська, Динська, Дядьківська, Криловська, Сергієвська). У цю кількість не включена станиця Іванівська, оскільки традиційна курінна назва (Івонівський) виявилася сильно спотвореною, аж до втрати початкового сенсу [110, с. 269-270].

1860 рік приніс радикальні зміни. Спочатку указом від 8 лютого правління Кавказької лінії було перетворено на Кубанську область, а потім наказом головнокомандувача Кавказької армії від 13 жовтня того ж року з Чорноморського козачого війська і шести бригад Кавказького лінійного козачого війська було створено Кубанське козаке військо. Цей наказ 19 листопада ухвалив Олександр II, і він став законом. Начальник Кубанської області був одночасно командувачем усіма військами її території, і навіть наказним отаманом Кубанського війська. Таке штучне об'єднання мало не

лише військово-стратегічне значення, а також і політичне. Різниця між чорноморцями та лінійцями була дуже суттєвою: майже всі чорноморські козаки мали українське походження, у Чорномор'ї зберігалися особливості в культурі, самосвідомості, мові. Намагаючись перемішати дві складові нового кубанського козацтва, імперська адміністрація прагнула уніфікувати цивільне та військове управління в регіоні, прискорити асиміляцію чорноморців, що викликало невдоволення останніх. У місцевих школах відтепер викладали лише російською мовою [110, с. 270].

3.2. Козацькі формування в Надчорномор'ї.

На початку XIX ст. через нове ускладнення російсько-турецьких відносин російський уряд звертає увагу на укріплення південних кордонів. Зокрема, було відновлено Бузьке військо, Кримсько-татарські кінні полки (військо) та Грецьке (Албанське) військо, створено нові козацькі війська – Усть-Дунайське Буджацьке, Азовське, Дунайське і частини на становищі козацьких – Ногайські кінні полки (військо).

Майже усі війська, основу яких становило українське козацтво, мали загальні риси свого розвитку з незначними регіональними особливостями. Зазначимо, що у межиріччі Дунаю і Дністра компактно проживали нащадки однієї з груп російського донського козацтва – некрасівські козаки-старообрядці. Протягом першої половини XIX ст. вони, інтегруючись з іншими групами сільського старообрядницького населення Подунав'я (липованами), створили замкнуту групу населення з оригінальним козацьким устроєм, зберігаючи традиційні елементи у внутрішньому управлінні, побуті й світогляді [34].

«Знаючи схильність південноруського народу до козацтва, – відзначав історик другої половини XIX ст. О. Рудковський, – уряд в годину зовнішньої війни неодноразово вдавався до виклику козаків з населення південних губерній... Одним з таких явищ є, мабуть, і так звані бузькі козаки, що колись існували в сучасній Херсонській губернії» [цит. за: 27, с. 342]. Ці плани

збіглися з вимогами самих козаків про відновлення війська, що їх обстоювала делегація козацької старшини в Петербурзі у 1801 р. Указом від 8 травня 1803 р. Бузьке військо було відновлено на засадах Війська Донського на повному власному утриманні. На той момент бузькі козаки мали 27 селищ, 2322 двори (бузькі, красносільські та ново приєднані болгарські села Щербані й Димовське), в яких проживало понад 12 тисяч осіб. Територія поділялась на три округи: два бузьких і один красносільський [93]. Населені пункти в усіх козацьких військах дістали назви станиць і хуторів.

Одночасно у 1803 р. Чугуївський козацький полк (або військо) став козацьким регулярним полком, до якого було приписано до 22 тисяч осіб. Дещо інакше склалась доля колишніх козаків Катеринославського війська. Протягом 1801–1804 рр. із Слобідсько-Української губернії на Кубань, на Кавказьку лінію, було переселено 3655 колишніх катеринославських козаків, які заснували 5 станиць і склали 2-й Кавказький козацький полк Кавказького Лінійного війська (створене в 1832 р.).

На початку російсько-турецької війни 1828–1829 рр. виникли ще два козацьких військ із колишніх запорожців. У травні 1828 р. частина козаків Задунайської Січі на чолі з отаманом Й. Гладким перейшла на бік російської армії. З них сформували Окреме Запорозьке військо. Бойовою одиницею новоствореного козацького формування став п'ятисотенний піший Дунайський полк, приписаний до Дунайської флотилії. Неслужиле задунайське населення Окремого Запорозького війська після карантину було підпорядковано відомству Головного попечителя колоністів Південного краю генерал-лейтенанта І. Інзова, та проживало спочатку в Добруджі, а згодом було переведено у Таврійську та Катеринославську губернії. У 1830 р. Окреме Запорозьке військо (Дунайський козацький полк) і неслужиле задунайське населення налічувало 2306 осіб обох статей [71].

Протягом п'яти років Окреме Запорозьке військо залишалося без певного місця поселення, а також чітко визначених військових функцій і статусу. У 1831 р. козакам було запропоновано осісти на Бердянській пустоші в

Олександрівському повіті Катеринославської губернії. Після поселення на узбережжі Азовського моря військо дістало назву Азовського.

Майже одночасно з переходом частини задунайців під командуванням Й. Гладкого в липні 1828 р., колишні чорноморські, усть-дунайські та задунайські козаки, які мешкали в межиріччі Дністра і Дунаю після російсько-турецької війни 1806–1812 р., знов подали пропозиції щодо створення з них козацького війська. За сприяння генерал-майора С. Тучкова вони отримали дозвіл на формування двох Дунайських п'ятисотенних полків. Зараховувати до війська можна було лише козаків і волонтерів із греків, сербів, болгар, албанців, молдаван, волохів, які оселилися в краї до 1828 р. Дунайські козацькі полки разом із неслужилим населенням у кількості 2912 осіб обох статей розмістили в Аккерманському повіті.

Кількість населення в обох військових формуваннях була надто малою, щоб вони могли і надалі існувати як окремі військові з'єднання. Протягом 1830-1840-х рр. їх поповнювали за рахунок інших категорій. Зокрема, до Азовського війська приєднали петровських міщан, новоспаських державних селян, липовансько-некрасівців із турецьких земель, колишніх запорозьких козаків із Катеринославської, Херсонської, Таврійської губерній, малоросійських козаків із Чернігівської губернії. До Дунайського протягом 1830-х рр. приєднали дітей дворян і обер-офіцерських дітей Бессарабії й Херсонської губернії, різні категорії державних селян – переселенців із Курської губернії, відставних солдатів, коронних циган Бессарабії. За ці роки Азовське військо збільшилося вдвічі й у 1849 р. налічувало 8748 осіб обох статей, а Дунайське – майже вчетверо і у 1840 р. становило 8213 осіб обох статей. У подальшому населення збільшувалось переважно шляхом природного приросту. На кінець 1850-х рр. землі азовців були найзаселенішими у Катеринославській губернії. Попри зростання населення, обидва війська і надалі залишалися найменшими козацькими формуваннями Російської імперії. На кінець їхнього існування азовців було 10911, дунайців – 13151 особа.

Разом із жителями приєднувались і населені пункти, де вони проживали, тим самим уряд заощаджував державні кошти на створення нових адміністративних центрів. На середину 40-х рр. XIX ст. територія Дунайського війська складалась із 10 станиць і хуторів, загальною площею майже 64 тисячі десятин, а для забезпечення необхідними ділянками офіцерів і козаків необхідно було не менше 105 тисяч десятин. На території Азовського війська було 5 станиць і 60 хуторів із площею понад 74 тисячі десятин, за необхідної кількості у 97 тисяч.

В адміністративному та військовому плані згадані війська повторювали устрій Донського та Чорноморського військ, незначні відмінності були пов'язані з меншими масштабами в привілеях і чисельністю. Спочатку вони мали керуватися статутами та положеннями вже існуючих козацьких військ, а згодом їм було надано окремі «Положення», що регулювали військове управління, службу й різні сфери життя.

За встановленою в Російській імперії системою управління Азовське та Дунайське формування безпосередньо підпорядковувалися Новоросійському генерал-губернаторові, як у цивільних справах, так і у військових, а через нього підлягали Військовому міністерству. Питання, які не могло вирішити Військове міністерство, передавалися до Сенату, а його рішення, апробовані імператором, набували сили закону.

Для внутрішнього цивільного та господарського управління у бузьців, чугуївців і азовців було запроваджено Військову канцелярію, а у дунайців – Військове правління під головуванням наказного отамана. Відповідно ці органи відали військовими, цивільними та військово-судовими справами. Штати Військових канцелярій і правління відрізнялись лише своєю кількістю. До складу мали обов'язково входити асесори, секретарі, канцелярські службовці. Цивільні судові справи розглядали місцеві повітові суди на загальних підставах. Для розгляду військових порушень скликалася спеціальна Комісія Військового суду з керівників війська. Канцеляріям підпорядковувались виборні станичні та хутірські правління військ, медичний персонал, штат

військових священиків, парафіяльні школи та училища. Щоб установити контроль над Азовським і дунайським формуваннями, до військ були направлені офіцери регулярної армії.

Військове керівництво опікувалось усіма сторонами військового життя: виконанням законів, порядків, добробутом та безпекою осіб, майна, побутом, сімейно-шлюбними відносинами, чергами на службу, військовими підрозділами тощо. Навіть за значної військової муштри до козацьких військ намагались записатися державні й поміщицькі селяни [27, с. 344].

Військовий устрій Бузького, Чугуївського, Азовського та Дунайського козацьких військ визначався за принципом інших козацьких військ Російської імперії. Вони утворювались як збройна допомога армії, і значна кількість козаків у них вже мала військову підготовку та бойовий досвід. Військова служба поділялася на внутрішню та польову. Остання полягала переважно в охороні кордонів держави.

Бузьке військо виставляло протягом свого існування три п'ятисотенних полки. Структура інших козацьких формувань не була такою сталою і змінювалась залежно від завдань служби. Розташування Азовського формування на віддаленій від кордонів і осередків бойових дій території дуже ускладнювало виконання азовцями такого роду служби.

У 1837 р. із азовських козаків було сформовано 10 патрульних команд по 20 чоловік кожна – для охорони східного узбережжя Чорного моря, з метою припинення зв'язків турецьких контрабандистів із гірськими народами Кавказу. Для патрулювання чорноморського узбережжя було збудовано баркаси особливої конструкції – на зразок мальтійських човнів. У 1845 р. азовські морські команди поділялись на два відділення і мали патрулювати чітко визначені ділянки східного узбережжя Чорного моря. Для несення служби у військових установах та в армії азовці сформували окрему команду, а також у 1862 р. ще одну, поромну – для служби на переправі через гирло Берди.

Дунайське військо складалося з двох шестисотенних кінних полків. На діючу службу мали притягати одночасно не більше третини служилих козаків,

однак у бойовій готовності весь час перебувало близько половини. Полки мали нести внутрішню і кордонну службу на території Бессарабії та Херсонської губернії, тримати залоги в містах Одеса, Ізмаїл, Аккерман. У 1856 р. у зв'язку з втратою Росією придунайської частини Бессарабії дунайське військо несло кордонну службу на лінії Болград – Татарбунари і далі по чорноморському узбережжю й було перейменовано в Новоросійське.

Козаки отримали форму за зразком донців, лише інших кольорів. Бузькі козаки мали темно-сині куртки з білими облямітками та поясами (кушаками), темно-сині шаровари з білою тасьмою; азовські – куртки темно-сині з малиною обляміткою і темно-сині шаровари, літні куртки – малинового кольору; дунайські – куртки та шаровари темно-сині зі світло-синіми облямітками і лампасами.

Рівень економічного розвитку особливо Азовського й незначною мірою Бузького та Дунайського військ, форми і методи господарювання продовжували історичні традиції козацтва Півдня України. Приєднання до військ нових земель і жителів сусідніх населених пунктів стимулювало розвиток козацьких господарств, звертало увагу задунайців на переваги місцевості та окремих галузей виробництва. Наближеність військових земель до морських портів, особливо азовських, жвава торгівля навколишнього населення переконали козаків у перевагах відведеної їм під поселення території. Господарство козацьких військ було поділено, як і в інших, на військове та власне козацьке. Основними галузями стали землеробство, тваринництво й суміжні з ними сфери. У кожному з військ ці напрями господарської діяльності визначались особливостями територій і традицій регіону оселення. Зокрема, саме бузькі козаки поширили в цьому регіоні відому породу української (черкаської) рогатої худоби. Азовці вівчарством не займалися, натомість у дунайців вівці становили 25,5% від усього поголів'я худоби. Навпаки, успіхи азовців у хліборобстві було визнано не лише місцевими жителями, а й на найвищому рівні (Радою Імператорського товариства сільського господарства Південної Росії) і навіть за кордоном – на Лондонській Всесвітній виставці виробів

сільського господарства та промисловості в 1851 р. В той час у дунайців розвиток хліборобства можна визнати за посередній через загальний низький рівень агрокультури, адже давалися взнаки стихійні лиха та довготривала військова служба козака-господаря.

У бузьців, азовців, дунайців були поширені найрізноманітніші промисли – рибальство, виготовлення черепиці та цегли, ремонт сільсько-господарських знарядь праці тощо; вони були зорієнтовані на задоволення потреб козаків і війська, а не на продаж.

Соціальний склад військ протягом усього періоду їхнього існування був досить неоднорідним, його формували представники майже всіх суспільних станів Російської імперії: офіцери дворянського походження, особи духовного звання, козаки, селяни та міщани. Різні соціальні категорії населення визначали мету перебування у війську відповідно до власного бачення своїх перспектив. Далеко не всім судилося втілити свої надії. З перших років існування козацького формування в Приазов'ї задунайська старшина, діставши офіцерські звання, зосредила в своїх руках значну кількість майна та нерухомості, отримала значно більші, ніж козаки, земельні ділянки. Зокрема. рядові козаки мали дістати по 30 десятин, а реально їх ділянки становили від 10 до 7 десятин землі. Значна частина бузького та дунайського козацтва не могла скористатися навіть цією землею через брак робочої худоби та реманенту.

Військова адміністрація постійно зверталася до урядових установ з проектами збільшення військових земель, але не завжди адміністрація йшла їм на зустріч. Разом із тим, незаможним козацьким родинам військова адміністрація надавала матеріальну і грошову допомогу й таким чином сприяла поліпшенню становища збіднілих родин. Однак не в усіх формуваннях це вдавалося зробити. Наприклад, постійне піклування наказного отамана Азовського війська про такі родини мало позитивні наслідки – розорених козацьких господарств у війську не було. А от у Дунайському війську у 1855 р. наказний отаман І. Гангардт писав, що козаки ледь мають хліб навіть у врожайний рік. Однак ця бідність перетворюється у справжні злидні, коли

трапляються посухи, сарана, пошесті або довге перебування господаря на службі. Таких козацьких господарств налічувалося 12%. Адміністрація Бузького війська змушена була створювати спеціальні військові хутори, де велося хліборобство лише для користі війська і продажу неімущим козакам [27, с. 347].

Невиправдані сподівання значної кількості населення завести власне господарство і позбавитись феодального гноблення, довготривала служба спричинялися до невдоволення своїм становищем незаможної частини козацтва. Найхарактернішими для війська формами протесту були втечі козаків зі служби, але інколи мали місце і відкриті форми опору, зокрема в Азовському, Дунайському і Бузькому військах. У Дунайському війську особливо стурбувала адміністрацію втеча за Дунай в 1844 р. 38 козаків, спричинена перевіркою їхніх прізвищ, бо багато з них (переважно селяни-утікачі) потрапили до війська під чужим ім'ям. Для сприяння видачі утікачів Міністерство іноземних справ Росії навіть звернулось до турецької влади. На кінець 1860-х рр. з усіх полків, станиць і хуторів війська втекло 255 осіб. У 40-х рр. XIX ст. невдоволення службою, утисками, зловживаннями і гнобленням з боку старшини вилилися в рух за вихід із Дунайського війська. Особливої гостроти він набрав у 1842–1844 рр., коли козацька сірома відмовилася коритися військовій адміністрації, нести службу і виконувати повинності, вимагаючи виключення з війська. Однією з причин цього було нехтування військовою адміністрацією способу життя і традицій циган. Подібного роду заворушення відбувалися у війську також у 1849 і 1855 рр.

Один із перших масових виступів бузьких козаків відбувся восени 1803 р. – через те, що отаман війська І. Краснов таємно привласнив 63 тисячі руб., що належали бузьким полкам. Отаман звернувся по допомогу, і до повсталих станиць було введено роту Сибірського гренадерського полку. Вже у 1807 р. козаки скаржились на утиски й сваволлю військового отамана головнокомандувачеві молдавської армії О. Прозоровському, внаслідок чого розпочалося слідство з приводу зловживань М. Кантакузіна.

Ще гостріший конфлікт, що перетворився на збройне повстання, вибухнув у війську 1817 р. Поштовхом до повстання були чутки про ліквідацію Бузького війська і перетворення козаків на військових поселенців. Передбачаючи негативну реакцію козаків, у січні 1817 р. військова адміністрація намагалася з одного боку зберегти Бузьке військо, а з іншого – пристосуватися до планів О. Аракчєєва щодо реформування козацтва на зразок військових поселень. Наказний отаман М. Кантакузін подав записку «Погляд на перетворення Бузького козацького війська в кавалерійські полки», де пропонував збільшити кількість козаків за рахунок сусідніх сіл і створити замість одного два регулярних кавалерійських полки (12 діючих і 6 резервних ескадронів). Однак цю пропозицію не було реалізовано.

21 липня 1817 р. генерал І. Вітт, маючи доручення запроваджувати військові поселення, доносив, що жителі бузьких станиць, «які звикли здавен до вольності та життя без устрою, і бачачи, що нова їх організація мала тепер інші правила та нові порядки, відкрили зухвалість і непослух». Майже три місяці палало полум'я боротьби в станицях Бузького війська. На придушення повстання направили чотири полки уланів з гарматами. В деяких станицях жінки з немовлятами кидалися на уланів, захищаючи своїх чоловіків. Військових поселенців приводили до присяги під жерлами гармат. До військового суду було притягнуто 93 особи, керівників заслано рядовими до Сибірського окремого корпусу [27, с. 348].

Запровадження військових поселень на території України у той час було продиктовано прагненням уряду використати повною мірою потенціал козацтва. Його досвід військової служби та ведення господарства уряд планував покласти в основу системи військових поселень. Кавалерійські поселення почали влаштовувати в 1817 р. На початку квітня цього року було видано наказ про призначення окремих казенних сіл Слобідсько-Української губернії для військового поселення кавалерії. Розпочалося влаштування поселених округів на основі Чугуївського козацького війська. На 1817 р. військо перебувало у дуже скрутному становищі й постійно отримувало

допомогу й кошти від казни, що і визначило його подальшу долю. За урядовими планами, військові поселення мали створити єдиний пояс від Чугуєва до Південного Бугу.

Наказом від 8 жовтня 1817 р. Бузьке військо ліквідувалось, а козаки переводилися на статус військових поселенців. Бузькі станиці увійшли до складу 1-го та 2-го полків Бузької уланської дивізії. В красносільських станицях розташовувався 4-й полк Української уланської дивізії. Остаточно придушити опір козаків уряду не вдалося. У травні 1818 р. під час проїзду Олександра І через поселення Бузької уланської дивізії знов спалахнуло заворушення, яке було жорстко придушено. Подальше життя колишніх бузьких і чугуївських козаків було чітко регламентовано. Їх спіткала гірка доля військових поселенців.

Козацькі війська було сформовано з досить різних елементів, як в етнічному, так і в побутовому плані. Характерні риси козацьких звичаїв простежуються в прізвищах, домобудівництві, надмогильних хрестах. Пов'язували з козацьким минулим і запорозькі зачіски, довгі вуса та зовнішній вигляд. Небажання станичників позбутися цих звичок дуже непокоїло військову адміністрацію. Отаман Дунайського війська навіть видав спеціальний наказ про зобов'язання підстригати волосся і заборону палити люльки на вулицях [27, с. 349].

Цікавим є захист традиції «не видачі з Січі» у азовців. Дунайські козаки вчиняли так само і під час запису в полки, і в період так званої «перебірки» 1830-х рр. Унаслідок того, що багато козаків поступили під чужими прізвищами та ім'ям, перевіряли і відновлювали їхні справжні прізвища. У багатьох козаків і у нелегального елемента, який ховався в станицях і сусідніх селищах, ця перевірка викликала цілком зрозуміле занепокоєння. Серед них поповзли чутки про те, що утікачів повертатимуть колишнім господарям або на старе місце проживання, але жодного з 77 виявлених козаків така участь не спіткала [27, с. 349].

Поповнення козацьких військ різними в соціальному, етнічному і побутовому плані елементами, їх сумісне проживання, спільна трудова діяльність сприяли постійним контактам різних груп військового населення, їх взаємовпливам у побуті, звичаях, культурних традиціях. З'явилися й нові традиції, пов'язані із загальновійськовим життям і службою.

У 1860-х років Дунайське військо вступило в останню драматичну фазу свого буття. До обговорення проблем війська залучалося багато гілок владних структур, але з представниками козацьких громад ніхто не спілкувався і самі козаки не мали можливості хоча б розпитати про перетворення, що готувалися. Таким був повсюдно укорінений стиль роботи царських відомств. Діалогу з козаками не було! З козаками не хотіли розмовляти, а поставили перед фактом.

Реального, відчутного протесту козаків не сталося. Відсутність монолітності у війську породжувалося різницею інтересів його етнічних і соціальних компонентів, що безсумнівно враховувалося псевдо-реформаторами з Санкт-Петербургу. Як підкреслює дослідник з Кишинева І. Анцупов, залишається нез'ясованим до кінця, чому вся центральна влада мала намір будь-що скасувати це військо на шкоду загальнодержавним інтересам на дуже важливому, традиційному балканському стратегічному напрямку? «Очевидно, річ у тугодумних особистостях, які не змогли піднятися у своїх роздумах до тверезого логічного аналізу історичної ситуації. – припускає історик. – Можна певною мірою вважати, що такий необачний крок верховного державного апарату не був випадковістю. Він ще раз підтверджує, що самодержавний лад перебував у глибокій кризі і незворотно йшов до краху» [111, с. 120].

У 1866 р. військо перейшло в підпорядкування командування Одеського військового округу. Окружним командуванням питання було поставлене дуже жорстко. Генерал Коцебу вважав: «Як для уряду, так і для козаків, буде набагато вигідніше, якщо це військо скасується зовсім, за прикладом Азовського війська». Оскільки з давніх-давен у Новоросійському війську відчувається брак землі, то угіддя треба розділити і роздати в особисту власність сімей, а не громад, а також розподілити і видати на руки по сім'ях та

військовий капітал. Кабінет царя в обхід всім колишнім варіантам реформування війська прийняв думку Коцебу за основу.

Наприкінці 1868 р. доля Новоросійського козачого війська була вирішена безповоротно. Цар затвердив думку Державної Ради і Положення про скасування Новоросійського (Дунайського) козачого війська.

Текст Положення про реформу був, з одного боку, протокольний, написаний офіційно-діловою мовою, а з іншого-наказною. Від станичників була потрібна покірність, і вони виправдали надії влади. Але за зовнішнім спокоєм ховалася їхня мовчазна напруженість, і факти образи за таке ставлення до них влади та командування військом виявлялися неодноразово. Військовий міністр у наказі від 26 грудня 1868 р., виходячи з названого Положення, наказав військовому правлінню «чинів військового стану негайно розпустити по будинках», що служили у війську волонтерів-офіцерів «відрахувати по військовій кавалерії», а нижнім чинам дозволити у чинів перейти в армійські полки; розпуску війська залишається на два місяці «для закінчення письмових справ». Офіцери, що залишаються дома, зараховуються до бессарабського дворянства. Усі станиці та хутори скасовуються, а військове населення переходить до цивільного відомства (селян-власників).

Землевпорядкуванням займалася спеціально заснована Тимчасова межова комісія. Вона закінчила свою діяльність на початок 1870 р. і тоді ж козацькі селища були розподілені по волостях Аккерманського повіту [111, с. 121-124].

3.3. «Малоросійське козацтво» на Лівобережній Україні.

На початку XIX ст. у Лівобережній Україні існували також державні селяни, які в документах іменувались як «малоросійське козацтво», і козацька старшина, яка намагалась увійти до верстви дворян.

У 1801 р. імператор Олександр I своїм наказом, підтверджуючи пільги козацтву, водночас ліквідував устрій та судочинство згідно з попередніми звичаями і правом й увів корпоративні дворянські установи, що викликало небезпідставне занепокоєння у козацької старшини. Річ у тім, що дворянські

зібрання губерній мали право надавати представникам старшинських дрібних родів дворянство, однак протягом першої третини XIX ст. більшість із представлених старшин його не отримала (йдеться про тих, які служили в адміністративних установах колишньої Гетьманщини). Серед них роди сотників Віленських, Круковських, Бачинських та багатьох інших. Вищі геральдичні установи, які мали підтвердити надання дворянства, відмовили їм у цьому аргументуючи тим, що у відповідних документах немає положення про те, що малоросійські чини прирівнювались до офіцерів, які служили на дійсній воєнній службі і яким лише надавалось право користуватися дворянством. Однак ті зі старшин, які отримали офіцерські звання після ліквідації «малоросійських» полків, теж не могли скористатися правом отримати дворянство через те, що точно не було регламентовано, які саме малоросійські чини відповідають яким табельним офіцерським. Ця невизначеність завдавала важкого удару значній кількості лівобережної старшини. Вбачаючи в цьому зневагу до власних патріотичних почуттів дворянські установи Чернігівщини і Полтавщини звернулися до уряду зі скаргою про приниження національних чинів. Рішення щодо цього питання було прийнято лише у 1835 р. У наказі точно роз'яснювалось, які саме чини «старої малоросійської служби» могли отримувати спадкове й особисте дворянство; ті ж зі старшинських родів, що не змогли надати відповідних документів, переводились до козацької верстви (державних селян) [27, с. 350].

Після оформлення кріпацтва у 1783 р. правом особистої свободи користувалися лише реєстрові козаки. Ті козаки, які не були записані до списків реорганізованої козацької верстви під час ревізії 1782 р., мали стати поміщицькими підданими. Останні, за наказом 1801 р. дістали надію на перегляд свого становище. Вони почали масово подавати клопотання про повернення в козацтво. Сенатським наказом 28 червня 1803 р. право вийти з кріпацької залежності надавалось лише тим козакам, предки яких числились у реєстрі та випадково були закріпачені. Для підтвердження свого походження козак мав надати письмові докази. Якщо таких не було – звернутися до свідків

із дворян, або козаків чи міщан. За даними ревізії 1816 р. кріпосні козаки і селяни в Чернігівській губернії становили 38%, в Полтавській – 44% від усього населення.

Одночасно цим наказом надавалось право на володіння, набування і продаж козацьких земель за умови збереження мінімальної земельної ділянки 8 десятин. Останнє пояснювалося необхідністю стимулювати переселення козаків на південні землі [96, с. 84]. Внаслідок такої політики на землі Півдня України переселялось близько 7 тисяч козаків [112].

Період війн із Наполеоном на початку XIX ст. змінив ставлення урядових структур до козацтва й одночасно пожвавив надії на формування нових військових одиниць. За наказом 30 листопада 1806 р. розпочалась організація так званого «земського війська». На території Малоросійського генерал-губернаторства усіма верствами було зібрано 26 тисяч ополченців, активно надходили продукти до армійських магазинів.

Під час Вітчизняної війни 1812 р. з'явилося декілька проектів створення нових козацьких військ. Зокрема планувалося організувати з козацького населення Київського генерал-губернаторства кінне козацьке військо на правах ополчення. Під час набору до війська передбачалося надання різних пільг, а саме – один козак зараховувався за двох рекрутів під час наступного набору. Врешті-решт, було сформовано чотири Українські кінно-козацькі полки. Вони суттєво відрізнялися від іррегулярних п'ятисотенних донських полків як за штатом (1200 козаків у восьми ескадронах), так і за характером служби, наближаючись до регулярних полків легкої кавалерії.

Зважаючи на швидкість формування козацьких полків у Київському генерал-губернаторстві, їх чудовий стан, ентузіазм населення, викликаний їх створенням, російське військове командування спробувало повторити експеримент, тепер уже на території колишньої Гетьманщини – в Малоросійському генерал-губернаторстві (Полтавська і Чернігівська губернії), де проживало на 1813 р. 460905 осіб козацького походження, які відносилися до категорії державних селян. У Полтавській губернії вони становили 83%, у

Чернігівській – 71 % від загальної чисельності державних селян. У лютому 1812 р. козаків було зрівняно у виконанні повинностей з іншими категоріями державних селян.

З початком Вітчизняної війни 1812 р. малоросійський генерал-губернатор Я. Лобанов-Ростовський, сподіваючись на підтримку Олександра І, оголосив проект створення Малоросійського козацького війська, пообіцявши значні пільги та привілеї, зокрема відновити колишнє становище козаків [2].

Однак у Петербурзі вирішили, що Я. Лобанов-Ростовський перевищив свої повноваження, через що Кабінет міністрів збирався скасувати проект, а генерал-губернатора – усунути з посади. Але в умовах війни і надзвичайного стану уряд не наважився на такий крок, тому було ухвалено рішення зберегти чинність проекту лише на період війни [96, с. 99]. Внаслідок цього в Полтавській і Чернігівській губерніях не лише було сформовано 15 іррегулярних козацьких полків, а й розпочато створення земського ополчення, попри те, що ці губернії не входили до переліку адміністративних одиниць, де формували ополчення. «Малоросійські кінно-козацькі полки» – таку офіційну назву дістали новоутворені полки, чисельність яких становила 18 тисяч вершників. Вони озброювались, обмундировувались і утримувались власним коштом. Після завершення війни козацькі полки у червні 1816 р. розпустили і мали намір переселити в повному складі на Кавказ, однак ці плани наштотувалися на значний супротив козаків, і у переселенні взяла участь формально лише незначна частина на добровільній основі.

За декілька місяців уряд реорганізував й чотири Українські кінно-козацькі полки, що 26 жовтня 1816 р. склали Українську уланську дивізію. Трохи пізніше частину дивізій об'єднали з Бузьким козацьким військом і разом вони утворили Херсонське (Новоросійське) військове поселення кавалерії.

Враховуючи значні витрати козацьких господарств Полтавської та Чернігівської губерній під час війни, уряд зменшив їм податки. Ця ідея належала малоросійському генерал-губернаторові князю М. Репніну. У 1821 р. Репнін опротестував правомірність заборони міністром фінансів права козаків

продавати свої спадкові землі, вбачаючи в цьому порушення їхніх природних прав [27, с. 352].

Князь Репнін продовжував традицію використання козацтва як військової сили. Під його безпосереднім керівництвом у 1831 р. було сформовано вісім «Малоросійських кінно-козацьких полків» для боротьби з польськими повстанцями. Спочатку всі вісім козацьких полків було направлено до Мінська у розпорядження головнокомандувача резервної армії генерала від інфантерії графа П. Толстого, згодом два з них передислоковано на Кавказ, ще два, на прохання міністра фінансів, тримали відомчу варту, інші чотири в січні 1832 р. було розформовано.

Готовність козаків «служити престолу» відзначив імператор Микола I. Козакам після завершення служби було надано деякі пільги: скасовано недоїмки, зменшився оброчний податок, земля закріплювалася довічно з правом продажу, узаконювалось право торгівлі спиртними напоями, військова служба обмежувалась 15 роками. Генерал-губернатор намагався закріпити цей успіх, створивши постійні козацькі військові формування. У зв'язку з цим він звернувся до уряду з проектом відродження українського козацтва. Однак Репніна звинуватили у надмірних симпатіях до козаків, службових зловживаннях і звільнили з посади в 1834 р. [96, с. 130-133]. Втративши свого впливового заступника, незабаром козаки були зрівняні у правовому й економічному становищі з іншими категоріями державних селян. У 1834 р. безпосереднє управління козаками було покладено на «попечительные конторы» [27, с. 352].

Українське козацтво було невдоволене своїм становищем, в його середовищі назрівав колективний протест. У 1835 р. козацтво Лівобережжя рішуче виступило проти формування з їхніх представників солдатських, а не козацьких полків. Однак повстання було жорстоко придушено, а керівників – забито шпіцрутенами [27, с. 353].

Саме це відчуття спільного козацького походження і станової особливості, посилене давніми бойовими традиціями, створювало неабияку не-

безпеку для російської влади. Посилювало соціальну напругу й незадоволення тим, що влада не відзначила як слід заслуг козацтва перед державою, зокрема і в земельному питанні. У 1844 р. для того, щоб забезпечити мінімальною 5-десятинною ділянкою землі, потрібно було виселити 159 тисяч козаків та 25600 селян Полтавської і 92857 осіб Чернігівської губернії. Загалом протягом 1839–1859 рр. з цих двох губерній переселилось 28 тисяч осіб. Якщо врахувати, у 1850 р. козаки становили 82,9 % у Полтавській і 64,9 % у Чернігівській губерніях від усіх інших груп державних селян, то переселення зачепило більшість козацьких родин.

Щоб дати вихід войовничому козацькому духу та енергії народних низів, російська влада спрямовувала козацтво не лише на переселення, а й на боротьбу з зовнішніми ворогами, виступаючи співучасником і керманичем цього процесу. Вже під час Кримської війни 1853–1855 рр., виконуючи положення про державне ополчення від 7 травня 1855 р. щодо формування козацьких кавалерійських полків, малоросійський генерал-губернатор С. Кошкін мав сформувати шість (два – з козаків Чернігівської губернії і чотири – з Полтавської) кінних семисотенних козацьких полків. Вони одержали загальну назву Малоросійські. Полкових командирів призначав імператор за поданням генерал-губернатора, а останній набував звання корпусного командира і «главнозаведующего» полками. Одна тисяча козаків виставляла до полків 12 осіб. Їхнє обмундирування та утримання здійснювалось за кошти громади. На час служби козаки звільнялись від сплати податків. Крім козаків до полків залучали державних і поміщицьких селян, з яких формували ополчення ратників [96, с. 199]. Малоросійські полки проіснували майже рік і були розформовані 5 квітня 1856 р.

3.4. Козацький корпус (алай-козаки) М. Чайковського.

Скористатися схильністю українського козацтва до військової служби вирішив давній супротивник московитів – Османська імперія.

З 1841 р. у Стамбулі мешкав польський письменник, суспільний діяч і військовик Міхал Чайковський, уродженець Житомирщини, активний учасник польського Листопадового повстання 1830-1831 рр., після поразки якого емігрував до Франції. Цікаво, що під час «Європейського історичного Конгресу» в Парижі, організованого Французьким історичним інститутом в 1835 р., він позиціонував себе як козак та виголосив доповідь про вплив козацтва на розвиток літератури. На думку М. Чайковського, козаки від часу своєї появи на берегах Дніпра створили один із кращих республіканських устроїв [105, с. 339].

До Стамбулу він прибув саме з документами Французького історичного інституту, який відрядив його для розшуків козацької старовини. М. Чайковський виконував також доручення польського еміграційного уряду, очоливши т. зв. Східну Агенцію. У 1840-х рр. він намагався провести створення окремої церковної ієрархії в старовірів – втікачів з Росії, вплинути на відділення болгарської церкви від вселенського патріархату та ін. Ця діяльність викликала шалену протидію з боку російського дипломатичного представництва, яке вимагало його видворення. У зв'язку з цим у 1849 р. М. Чайковський прийняв рішення про навернення до мусульманства [83, с. 119-120]. На османській службі після прийняття ісламу він носив ім'я Мехмеда Садика, або Садик-паші.

М. Чайковський спрямував свою діяльність на підготовку в Україні антиросійського повстання і відновлення Гетьманщини. Під впливом популярних в середовищі поляків-емігрантів панславістських ідей, він ще в 1837 р. у Парижі сформулював проект об'єднання слов'ян під верховенством Османської імперії. Особливе місце в створенні такої слов'янської федерації повинні були зайняти військові підрозділи козаків, які з одного боку були реальною військовою силою, а з іншого символізували б нерозривний зв'язок із козаками-борцями проти Російської імперії [84, с. 196-197]. М. Чайковський виношував ідею об'єднання в єдине козаке військо під покровительством султана козаків, які емігрували з Росії в різні епохи, з некрасовцями в Малій

Азії і на Дунаї, із залишками Запорозької (Дунайської) Січі і з старовірами [5, с. 9].

Варто зазначити, що ще напередодні війни 1828-1829 рр. козаки вперше в історії османської армії отримали статус регулярного підрозділу – тоді був сформований т. зв. Силістрійський полк. 20 жовтня 1853 р. з ініціативи Мехмеда Садик-паші та за дозволом султана був утворений «полк козаків оттоманських», згодом розгорнутий у дивізію, а пізніше – навіть у корпус. У польській історіографії визначається польська приналежність більшості персонального складу цих підрозділів, проте як зазначає сучасний український дослідник В. Полторак, є очевидною багатонаціональність козацьких полків та вагома роль українців та вихідців з України в них. Два козацькі полки були набрані із нащадків запорожців, добруджанських козаків, 200 некрасовців, а також польських біженців (переважно з українських губерній) під командою Мехмед Садик-паші та графа Владіслава Замойського. Коли в листопаді 1853 р. 799 польських емігрантів у Франції на чолі з генералом Йозефом Висоцьким підписали петицію до султана про створення «Legion Polonaise» в Османській імперії, їхній запит не був задоволений через несхвалення Францією. Проте, під час війни лідер польських монархістів Адам Чорторийський надіслав багато польських офіцерів до Порти. Османський уряд був надто обережним, аби не демонструвати службу польських і угорських офіцерів поблизу австрійського кордону. А от назва «козацькі» була прийнятна, до того ж відповідала політичній концепції Садик-паші, який бажав розпалити проти Російської імперії «нову Хмельниччину» [84, с. 198-200].

Козацький полк Садик-ефенді (це середній офіцерський ранг, на відміну від паші – генеральського) увійшов до Румелійської армії на чолі з Омер-пашою і використовувався для протидії російським козакам армії генерала Паскевича, яка обложила фортецю Силістра. Сам Омер-паша залишився у Шумені з 40 тис. війська. Козаки відзначилися декількома успішними операціями, а згодом першими увійшли до залишеного росіянами Бухаресту. М. Чайковський настільки активно пропагував козацькі ідеї серед

православного населення Балкан, що навіть конфліктував у зв'язку з цим із польськими офіцерами та англійським командуванням. У квітні 1855 р. Садик-паша навіть був відряджений Портою для перевірки питання щодо можливості прийняття християн на військову службу. В своєму рапорті Садик-паші писав, що кавалерійські частини можуть бути набрані з Тирнова, Тіша, Єні Пазара та Сарай-Босна, а піхотні – з Мостара, Ішкодра, Яніна та Салонік. Проте, як пізніше згадував М. Чайковський, Західні держави не дозволили Порті провести цю реформу [84, с. 200].

Цінним джерелом, яке характеризує розвиток структури підрозділу протягом Кримської війни (1853-1856) є «Список іменний корпусу козаків Оттоманських». Цей корпус називався також в різних документах «дивізією козацькою», «дивізією польською», «корпусом козаків султанських» та існував в різних формах з 1853 до 1870-х рр. Після завершення Кримської війни цей «іноземний легіон» сягав кількості 2000 шабель і був направлений на кордон з Грецією для організації прикордонної служби – саме в цей час і було складено «Список», який містить прізвища та імена 180 осіб, розписаних за головним штабом, двома полковими штабами та полками козаків та драгунів оттоманських. Також подано інформацію про чини, посади та нагороди офіцерів. Національний склад офіцерського корпусу був таким (оцінка за прізвищем, іменем чи іншими ознаками): 123 поляки, 59 інших (1 українець, 13 сербів та болгар (православних), 4 італійці, 2 французи, 11 німців чи євреїв, 5 угорців, 1 валах чи молдован (румун), а також 12 мусульман та 10 некрасовців [84, с. 201-204].

В документах Держархіву Одеської області міститься інформація про активізацію діяльності Садик-паші в Добруджі та Молдові у 1857-1863 рр., у зв'язку з чим російські чиновники були налякані перспективою вторгнення його загонів у межі Російської імперії [84, с. 204].

Служба «османських козаків» у 1856-1877 рр. відзначається поступовими тенденціями до ліквідації особливого становища корпусу. Немусульманський, слов'янський за національним складом, український за ідеологією та мовою

наказів, козацький підрозділ перестав цінуватися турецьким командуванням, яке після завершення франко-пруської війни зайняло пантюркістські позиції. Запровадження турецької мови та поступова ліквідації інших привілеїв козаків призвели до нівелювання значення підрозділу серед балканського населення. Остання згадка про козацьке військо припадає на 1877 р. За повідомленням польського історика Єжи Латки воно практично було повністю знищено під час облоги Плевни російською армією. До речі, сам Міхал Чайковський, який за кілька років до цього перейшов у православ'я та жив під Києвом, за нез'ясованих обставин наклав на себе руки у 1886 р. [84, с. 205].

Висновки до розділу. Усі вищезазначені українські козацькі формування виникали під час назрівання чергового військово-політичного конфлікту і брали активну участь в усіх війнах, які проводила Російська імперія протягом першої половини XIX ст., як на європейському, так і на кавказькому театрі бойових дій. Офіцерів і нижніх чинів було нагороджено орденами й медалями, підвищено в званнях, зрівняно в правах і привілеях з армійськими чинами; як загальновійськові нагороди полки отримували георгіївські та прості штандарти, срібні труби тощо.

Отже, в першій половині – середині XIX ст. українське козацтво становило значний прошарок українського суспільства, мало власні особливі права та привілеї. Виникнення більшості козацьких формувань, як і в останню чверть XVIII ст., стало можливим внаслідок збігу інтересів. з одного боку, влади, яка в такий спосіб збільшувала військові контингенти й знімала соціальну напругу в регіонах проживання козацтва, з іншого – інтересів самих козаків, адже за військову службу вони сподівались отримати певні привілеї та пільги.

Створення південноукраїнських іррегулярних військових козацьких частин відбувалось на дещо інших засадах, ніж у XVIII ст., і кожне з них – Бузьке, Чугуївське, Азовське, и Дунайське (Новоросійське) – пройшло два етапи в своєму розвитку. На першому – козацьке населення військ зберігало

традиції управління і життя попередніх часів, що може свідчити про невизначеність політики російського уряду щодо цих формувань. Створювались вони передусім з політичних і воєнних міркувань, а згодом починався розгляд їх використання і влаштування, через те, що об'єктивно військова структура Росії потребувала подібних формувань лише тимчасово, а не на постійній основі. На цьому ж етапі війська штучно поповнювались за рахунок некозацького населення, що було пов'язане з необхідністю збільшення служилого складу, зменшення й поступового «розмивання» козацького елементу. На другому етапі усі козацькі війська отримували спеціальні «Положення», які узаконювали їх існування і регламентували усі сфери життя та діяльності козацького населення і в більшості брали за зразок організаційні засади Війська Донського та Чорноморського. Створювались окремі адміністративно-територіальні одиниці, проводилась уніфікація військової та управлінської структур, обмундирування та озброєння, системи повинностей й організації господарства, змінювались системи ціннісних орієнтацій, світогляду населення, вироблялись спільні загальновійськові традиції життя.

У 1850–1860-рр. російська влада зрозуміла, що козацьке населення достатньо підконтрольне, а широкомасштабні хвилювання, які могли б призвести до змін у соціально-політичній системі держави і які не можна було б придушити, більше не загрожують. Унаслідок цього козацтво було поступово «вписане» в загальноросійську суспільну структуру шляхом об'єднання з іншими верствами населення. Разом з ними козацтво в першій половині XIX ст., як і в попередні часи, відзначилось своїми бойовими якостями і зробило вагомий внесок в економічне освоєння українських земель.

ВИСНОВКИ

Після закінчення російсько-турецької війни 1768–1774 років російська імператриця Катерина II наказала ліквідувати небезпечну для абсолютистської монархії Запорозьку Січ. Указ цариці про остаточну руйнацію Запорозького Коша поставив поза законом і самих запорожців, які декілька століть були оборонцями християнського світу від мусульманських завойовників. Ліквідація козацької вольниці на Дніпрі одразу ж поставила перед російським урядом ряд нових серйозних проблем. До цього у московській державі традиційно вслід за перенесенням кордонів із мусульманським світом, рухалося вперед і козацьке населення. Уряд був зацікавлений у таких колоністах порубіжних територій, адже вони мали військовий і господарський досвід, були здатні себе захистити, успішно господарювати, забезпечувати себе всім необхідним, а в разі раптової воєнної загрози ще й стати бар'єром перед ордами нападників.

У мирний час козацьке населення несло прикордонну та карантинно-митну служби. Задля цього, наприклад, одразу після закінчення військових дій 1774 року на новому кордоні з Османською імперією вздовж Південного Бугу й було поселено козаків Нововербованого козацького полку. З поселенням таких колоністів на кордонах імперії уряд заощаджував значні кошти на їх утримання й захист. У той же час з ліквідацією Запорозького Коша у 1775 р. значна частина степового фронтиру стала майже прозорою через відсутність контролю з боку урядової адміністрації над запорозьким населенням. Не контрольоване, а від того і небезпечне, козацтво на порубіжжі могло становити потенційну загрозу для імперії. Ситуація ускладнювалася ще й тим, що відбувалася народна колонізація Надчорномор'я за рахунок нижчих верств населення з різних куточків України і особливо з Лівобережжя. Припинити чи принаймні зменшити переселенський рух на Південь було не на користь владі, яка була зацікавлена в якнайшвидшому заселенні й освоєнні стратегічно важливого регіону.

Російський уряд змушений був відмовитися від політики відвертого протистояння щодо колишніх запорожців та погодитися на збереження права вільного пересування колишніх запорожців південним краєм з метою заняття традиційними промислами, попередніх податків і повинностей. Уряд обіцяв не втручатися у справи козацького судочинства, сприяти розвитку торгівлі та традиційним рибному, чумацькому і мисливському промислам.

Все ж у перші роки після руйнації Січі царська влада обережно, але неухильно проводила політику уніфікації краю. З цією метою було запроваджено новий адміністративно-територіального поділ, започатковано широкомасштабну урядову колонізацію, розгорнуто будівництво міст, портів та фортець. Російський уряд заохочував запорозьку старшину до військової та адміністративної служби, розпорошити потенціал козацтва шляхом формування із частини запорожців регулярних гусарських і пікінерських полків, у той час як інших – перетворити на поміщицьких підданих чи перевести до військових поселень.

Із приєднанням території Кримського ханства (1783) темпи щодо реорганізації Надчорномор'я ще більше прискорилися. Запроваджується губерніяльний устрій, поновлюється кріпосне право, проводиться реорганізація місцевого самоуправління, відбувається масове знищення козацьких зимівників і насильницьке переселення їх мешканців до державних слобод та містечок.

Централізаторська політика російського уряду на Півдні України викликала серйозне незадоволення, адже колишнє запорозьке козацтво втрачало все, що мало – від традиційного способу життя до засобів існування. У зв'язку з цим, із метою збереження належності до козацького стану, традиційного устрою, козацьких звичаїв відчутно стає помітним пересування запорозьких козаків як у межах Російської імперії, так і значний відтік козацького населення закордон. Значна кількість втікачів-запорожців покладала свої надії на краще життя в гирлах Дунаю.

Масове переселення запорожців у межі Османської імперії і позитивна реакція на це турецького уряду викликали неабияку стурбованість у російських

високопосадовців. Російська урядова адміністрація вдалася до різного роду заходів з метою повернення запорозьких козаків на батьківщину.

Враховуючи популярність козацького способу життя на Півдні України, силу козацьких звичаїв та традицій серед місцевого населення, майбутнє було за іррегулярними формуваннями, які б в загальних рисах нагадували козацькі війська. Утворення іррегулярних військових формувань зі збереженням традиційних форм, які мали б підтримку з боку місцевого населення, було чи не єдиним засобом зберегти соціальну стабільність на українському Півдні, сприяти швидкому втягненню козацтва у нові відносини краю, створити альтернативу Задунайській Січі та сприяти поверненню колишніх російських підданих із турецьких володінь. Одним із перших, хто усвідомив це, а згодом і багато зробив для створення південноукраїнських козацьких військ, був князь Г. Потьомкін.

Протягом короткого проміжку часу було створено п'ять іррегулярних формувань – Грецьке (Албанське) (1775–1859), Кримсько-татарське (1784–1863), Бузьке (1785–1817), Катеринославське (1787–1796) та Чорноморське (1788–1792), які нагадували традиційні козацькі війська.

Дунайське й Азовське козацькі війська були створені поза планом військового відомства і сприймалися урядовою адміністрацією протягом всього періоду свого існування як інородні тіла у державній військовій структурі імперії. Уряд змушений був вдатися до такого кроку через концентрацію у Надчорномор'ї значної маси задунайців напередодні російсько-турецької війни 1828–1829 рр. Дунайське й Азовське козацькі війська навіть отримали землі під поселення та стали офіційно визнаними адміністративно-територіальними одиницями Російської імперії.

Присутність козацьких військ на півдні України, у розумінні уряду, дестабілізувала обстановку в регіоні. Колишнє запорозьке і задунайське козацтво, що становило основу козацьких військ, протягом всього періоду їхнього існування намагалося відстоювати свої права та привілеї. Російські поміщики висловлювали незадоволення перебуванням козацьких військ у

Катеринославській губернії та Бессарабській області. Масові козацькі рухи переконували уряд у необхідності переселити козаків подалі від південного регіону, або ж ліквідувати козацькі з'єднання. З ліквідацією Азовського (1865) та Дунайського (1868) іррегулярних з'єднань перестали існувати останні козацькі війська на території Південної України. Рядові козаки, які залишилися на попередніх місцях поселення, було переведені до розряду державних селян, а офіцери віднесені до дворянства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

1. Галь Б., Швидько Г. «...Мысли мои о крае сем...» (С. М. Кочубей і його записка про Малоросію) // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. Харків; Київ : Критика. 2004. Вип. 6. С. 101-128.
2. З відозви малоросійського ген.-губ. кн. Лобанова-Ростовського до земських комісарів, найближчих начальників козачого стану про набір у козачі полки. 10 липня 1812 р. // Український народ у Вітчизняній війні 1812 року. Збірник документів / упоряд. В. І. Стрельський, Г. Ю. Гербільський. Київ : Українське видавництво політичної літератури, 1948. С. 7-9.
3. Transformation on the Southern Ukrainian Steppe: Letters and Papers of Johann Cornies. Vol. I: 1812-1835 / transl. Ingrid I. Epp. Toronto, Buffalo, London : University of Toronto Press, 2015. LVI, 576 p.
4. Василенко Н. Из народных воспоминаний об О. М. Гладком и возвратившихся с ним запорожцах // Киевская Старина. 1885. Т. 6. С. 344-350.
5. Чужинец. М. Чайковский в Стамбуле. Деятельность среди Некрасовцев в Мал. Азии и в Добрудже, среди черкесов и донских казаков, О. С. Гончаров и Мих. Свидзинский (Идея вольного казачества в XIX веке) // Вольное Казачество / Вільне Козацтво. Прага, 1932. № 113. С. 9-12. URL: https://vtoraya-literatura.com/pdf/volnoe_kazachestvo_113_1932__ocr.pdf.

МОНОГРАФІЇ ТА СТАТТІ

6. Абаліхін Б. С. Український народ у Вітчизняній війні 1812 р. Київ : Держполітвидав УРСР, 1962. 63 с.
7. Авраменко А. Досвід створення історичної карти Катеринославського козацького війська // Історико-географічні дослідження в Україні: Збірник наукових праць / НАН України. Інститут історії України. 2015. Вип. 13. С. 177-184.

8. Авраменко А. Запорозькі козаки в османських і австрійських володіннях в 1775–1814 рр.: проблеми історичної географії та історичної картографії // Історико-географічні дослідження в Україні: Збірник наукових праць / НАН України. Інститут історії України. 2022. Вип. 16. С. 156-203.

9. Авраменко А. Історико-географічні аспекти дослідження чорноморської і кубанської козацької минувшини (питання картографічної реконструкції) // Чорноморська минувшина: Записки Відділу історії козацтва на півдні України. Одеса, 2019. Вип. 14. С. 85-104.

10. Авраменко А. Історія Кубані в сучасних українських атласах // Історико-географічні дослідження в Україні: Збірник наукових праць / НАН України. Інститут історії України. 2005. Вип. 8. С. 255-265.

11. Авраменко А. Україністика на Кубані: витоки і сучасні тенденції розвитку // Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: Збірка наукових праць. Вип. 5. Одеса, 2010. С. 165-168.

12. Авраменко А. М., Фролов Б. Є., Чумаченко В. К. Козацьке військо на Кубані // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. Т. 2. С. 363-414.

13. Ададуров В. Запорозький козак Твердовський проти Наполеона: відображення вірнопідданих настроїв малоросійського дворянства в україномовному памфлеті 1807 р. з Національного архіву Франції // Український історичний журнал (далі – УІЖ). 2012. № 5. С. 178-186.

14. Ададуров В. «Наполеоніда» на Сході Європи: Уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії на початку ХІХ століття. Львів : Вид-во Українського Католицького Університету 2007. 560 с.

15. Ададуров В. Проекти французького командування стосовно південно-західних земель Російської імперії під час підготовчого та наступального етапів

воєнної кампанії 1812 року // Вісник Львівського університету. Серія «Історія». 2010. Вип. 45. С. 127-167.

16. Адауров В. Українське козацтво в уяві французького уряду доби Наполеона I // Україна у Центрально-Східній Європі: Зб. наук. праць. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2006. Вип. 6. С. 391-419.

17. Антонович В. Коротка історія Козаччини. Київ : Україна, 1991. 158 с.

18. Антонович В. Про козацькі часи на Україні. Київ : Дніпро, 1991. 238 с.

19. Багалій Д. І. Історія Слобідської України / передмова, коментар В. В. Кравченка. Харків : Основа, 1991. 256 с.

20. Бачинська О. Адміністративний устрій та управління Дунайського козацького війська. 1828–1869 // Записки історичного факультету ОДУ. Одеса, 1998. Вип. 7. С. 70-77.

21. Бачинська О. Акмангіт – станиця Дунайського козацького війська: 1828–1869 рр. // Іст. краєзнавство Одещини: Зб. матеріалів. Одеса, 1993. Вип. 4. С. 27-34.

22. Бачинська О. Джерела з історії козацьких формувань південної України кінця XVIII–XIX ст. // Південь України. Доповіді та повідомлення IV Міжнародного конгресу українців. Одеса, 26-29 серпня 1999 р. Одеса : Астропринт, 1999. С. 72-78.

23. Бачинська О. До історії Дунайського (Новоросійського) козацького війська // Зап. Наук. т-ва ім. Т.Шевченка. Львів, 1997. Т. ССXXXIII: Праці історико-філософської секції. С. 442-449.

24. Бачинська О. Дунайське козацьке військо. 1828–1868 рр.: До 170-річчя заснування. Одеса : Астропринт, 1998. 232 с.

25. Бачинська О. З історії Дунайського козацтва // Українська козацька держава: витоки та шляхи іст. розвитку: Матеріали V Всеукр. читань. Київ; Черкаси, 1995. С. 170-172.

26. Бачинська О. Козацтво в «післякозацьку добу» української історії (кінець XVIII–XIX ст.). Одеса : Астропринт, 2009. 256, [80] с.

27. Бачинська О. А. Козацтво в системах Російської і Турецької імперій // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. Т. 2. С. 303-362.

28. Бачинська О. Козацьке порубіжжя у великій політиці та повсякденні між двома російсько-турецькими війнами першої третини ХІХ ст. (за матеріалами Держархіву Одеської області) // Чорноморська минувшина: Записки Відділу історії козацтва на півдні України. Одеса, 2018. Випуск 13.

29. Бачинська О. Кримське Татарське військо. 1784–1863 рр. // Козацтво на Півдні України. Кінець ХVІІІ – ХІХ ст. / автори-упоряд.: О. А. Бачинська й ін., гол. ред. В. А. Смолій. Одеса : Друк, 2000. С. 42-46.

30. Бачинська О. «Малоросійські козаки» ХІХ ст.: соціо-демографічна характеристика та територіальне розселення // Історико-географічні дослідження в Україні: Збірка наукових праць / ред. кол.: Г. В. Боряк (відп. ред.) та ін. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2012. Число 12. С. 15-26.

31. Бачинська О. Роль чорноморських козаків у формуванні козацьких військ Південної Бессарабії в першій половині ХІХ ст. // Чорноморська минувшина Записки Відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України: Зб. наук. пр. Вип. 2. Одеса, 2007. С. 76-89.

32. Бачинська О. Участь дунайських козаків у Кримській війні // Історична пам'ять. Одеса, 2005. Вип. 6. С. 121-129.

33. Бачинська О., Чухліб Т. Забуті козаки. Історія козацтва після зруйнування Запорозької Січі: 1775–1905 рр. Київ : Арій, 2015. 482 с.

34. Бачинский А.Д. Некрасовские поселения на Нижнем Дунае и в Южной Бессарабии // Материалы по археологии Северного Причерноморья. Одесса, 1971. Вып. 7. С. 159-163.

35. Бачинський А. Д. Задунайська Січ в оповіданнях козаків-сучасників // Задунайська Січ : [зб. наук. ст., матеріалів і републікацій]. Одеса : ОКФА, 1998. С. 352-365.

36. Бачинський А. Д. Січ Задунайська. 1775-1828 рр. : історико-документальний нарис. Одеса : Гермес, 1994. 124 с.
37. Бачинський А. Д. Народна колонізація пониззя Дунаю: (Остання чверть XVIII – початок XIX ст.) // УІЖ. 1964. № 2. С. 97-101.
38. Бачинський А. Д. Усть-Дунайське Буджацьке військо. 1806-1807 рр. // Іст. краєзнавство Одещини: Зб. матеріалів. Одеса, 1993. Вип. 4. С. 23-27.
39. Бачинський А. Д. Усть-Дунайське Буджацьке козацьке військо і селянський рух на півдні України та Поділля на початку XIX ст. // Питання історії народів СРСР. Харків, 1965. Вип. 1. С. 129-136.
40. Бачинський А. Д., Бачинська О. А. Козацтво на Півдні України 1775-1869 рр. Одеса : Маяк, 1995. 56 с.
41. Білий Д. Особливості формування та еволюції еліти Чорноморського козацького війська // Схід. 2008. № 7. С. 67-71.
42. Бовуа Даніель. Трикутник Правобережжя: царат, шляхта і народ. 1793–1914 рр. / переклад з франц. Зої Борисюк. Київ : ТОВ Вид-во «Кліо», 2020. 872 с.
43. Бойко А. В. Південна Україна останньої чверті XVIII ст. Запоріжжя : ТанDEM-У, 1997. Ч. 1: Аграрні відносини. 204 с.
44. Бойко А. В. Матеріали до історії запорозького козацтва після скасування Січі // Південна Україна XVIII–XIX століття: Зап. наук.-дослід. лаб. історії Південної України ЗДУ. Запоріжжя, 1999. Вип. 4(5). С. 40-47.
45. Бойко П. Козацькі зимівники та слободи у формуванні мережі сіл та міст Південної України // Нариси з історії освоєння Південної України XV–XVIII ст. : колективна монографія /за ред. О. Репана ; Укр. ін-т нац. пам'яті. Київ : К.І.С., 2020. С. 257-285.
46. Верстюк В. Ф. «Вільне козацтво» в Українській революції 1917-1921 рр. // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. Т. 2. С. 415-460.

47. Гербільський Г. Ю. Українські козацькі полки і українське ополчення у Вітчизняній війні 1812 р. [Б. м.] : Укрвидав ЦК КП(б)У, 1943. 20 с.
48. Гербільський Г. Ю. Участь українського народу у Вітчизняній війні 1812 р. // УІЖ. 1962. № 5. С. 24-34.
49. Голобуцкий В.А. Черноморское казачество. Киев : Изд-во АН УРСР, 1956. 415 с.
50. Гончарук Т. Г. Участь чорноморських козаків у військових діях під час російсько-турецької війни 1787-1791 років // Одеса козацька (наукові нариси). Одеса, 2008. С. 39-54.
51. Грибовский В. Ногайское казачье войско // Средневековые тюрко-татарские государства. 2016. № 8. С. 108-129.
52. Задунайський В. В. Військова структура та озброєння Дунайського козацького війська за Положенням 1844 р. // Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Історія. Політологія. 2011. Вип. 2. С. 20-25.
53. Задунайський В. В. Віковий склад урядників Азовського козацького війська під час Кримської війни (за реєстром 1855 р.) // Грани Історії. 2019. Вип. 2. С. 28-34.
54. Задунайський В. В. До історії українських козацьких полків у 50-ті рр. XIX ст. // Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Сер.: Історія. 2009. Т. 104. Вип. 91. С. 22-26.
55. Задунайський В. В. Перший піший козацький батальйон Кубанського козацького війська в 1862 р. // Військово-науковий вісник. 2016. Вип. 25. С. 96-108.
56. Задунайський В. В. Система військово-адміністративного устрою та управління українських козацьких формувань у другій чверті XIX ст. // Наукові праці Чорноморського державного університету ім. Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія». Сер. : Історичні науки. 2009. Т. 94. Вип. 81. С. 15-18.

57. Задунайський В. В. Соціальне походження командного складу Азовського козацького війська (на прикладі реєстру урядників за 1855 р.) // Грані історії. 2018. Вип. 1. С. 34-37.

58. Задунайський В. Огляд доробку сучасних українських і російських дослідників військової історії Чорноморського козацтва (1990-ті – 2018 рр.) // *Studia z Dziejów Polskiej Historiografii Wojskowej* / red. Zbigniew Pilarczyk. Tom XX. Poznań : Wydział Historii UAM, 2019. S. 159-178.

59. Задунайський В. В., Задунайський Д. В. Азовське, Дунайське та Кубанське козацтва: спільні й відмінні риси окремих аспектів військової системи // Україна у світовому історичному просторі: Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції. 21 квітня 2017 р. м. Маріуполь / під заг. ред. К. В. Балабанова. Маріуполь : МДУ, 2017. С. 9-14.

60. Задунайський В. В., Задунайський Д. В. Військова структура Кубанського козацького війська та Війська Донського кінця XIX – початку XX ст. // Україна у світовому історичному просторі: Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції. 26 квітня 2019 р. м. Маріуполь / під заг. ред. К. В. Балабанова. Маріуполь : МДУ, 2019. С. 30-35.

61. Задунайський В., Задунайський Я. Висвітлення історії українських козацьких формувань Приазов'я, Причорномор'я та Північного Кавказу кінця XVIII – початку XX ст. у вітчизняних шкільних підручниках // Матеріали міжнародного науково-інформаційного круглого столу «“Козацький фактор” у сучасній російсько-українській війні й досвід XX ст.». Львів : Вид-во Українського католицького університету 2023, с. 110-114.

62. Зубко І. М. Чорноморське козацтво в боях за визволення півдня України 1787–1791 рр. // Сб. матеріалов по ист. краеведению Одесщины. Одесса, 1992. Вип. 1: С древнейших времен до середины XIX в. С. 56-57.

63. Каюк Д. Г. Нобілітація запорізької старшини наприкінці XVIII - початку XIX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя, 1999. Вип. 8. С. 259-264.

64. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини. 1760–1830. Київ : Основи, 1996. 317 с.

65. Кравченко В. Україна, імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії / Український науковий інститут Гарвардського університету; Наукове Товариство ім. Шевченка в Америці; Східний Інститут українознавства ім. Ковальських; Інститут Критики, Серія «Критичні студії». Київ : Вид-во Часопис «Критика», 2011. 544 с.

66. Кухарук О. Формування стану «малоросійських козаків» наприкінці XVIII – на початку XIX ст. // Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослід. Ін-ту козацтва Ін-ту історії України НАН України: 36. наук. пр. Одеса : Фенікс, 2007. Вип. 2. С. 61-75.

67. Лейборов О. О. «Одушевляясь любовью и усердием к народу и отечеству...»: ніжинські ополченські полки в наполеонівських війнах // Ніжинська старовина: Науковий історико-культурологічний збірник / гол. ред. О. Б. Коваленко. Ніжин : Аспект-Поліграф, 2007. Вип. 3 (6). С. 52-59.

68. Ликова В. Переселення малоросійських козаків на землі Чорноморського війська на початку XIX ст. // Чорноморська минувшина. Записки відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного ін-ту козацтва Ін-ту історії України НАН України: 36. наук. пр. Одеса, 2010. Вип. 5. С. 27-33.

69. Ложешник А. М. Р. Кантакузен, як отаман Бузького козацького війська // Південний захід. Одесика : історико-краєзнавчий науковий альманах / гол. ред. В. А. Савченко. Одеса : Друкарський дім, 2012. Вип. 14. С. 258-265.

70. Ложешник О. С. Колонізація Очаківської області Чорноморським козацьким військом // Молодий вчений. 2021. № 5. С. 32-36.

71. Маленко Л. Азовське козацьке військо (1828–1866). Запоріжжя, 2000. 512 с.

72. Маленко Л. М. До причини створення та ліквідації Південноукраїнських козацьких військ в останній чверті XVIII – XIX століття // Південна

Україна XVIII–XIX століття : записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. Запоріжжя : Тандем-У, 2001. Вип. 6. С. 172-185.

73. Маленко Л. М. Йосип Гладкий : людина і діяч // Південна Україна XVIII–XIX століття : записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. Запоріжжя : РА «Тандем-У», 1999. Вип. 4 (5). С. 232-242.

74. Маленко Л. М. Південноукраїнська козаччина останньої чверті XVIII – XIX століття в документах та матеріалах краснодарського архіву // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки. Науковий щорічник. Дніпропетровськ : НГУ. 2008. Вип. 5. С. 15-27.

75. Маленко Л. М. Південноукраїнське козацтво і Кримська війна // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. Запоріжжя : Просвіта, 2005. Вип. 19. С. 103-108.

76. Маленко Л. М. Військова служба Азовського козачого війська // Південна Україна XVIII–XIX ст.: Зап. наук.-дослід. лаб. історії Південної України ЗДУ. Запоріжжя, 1996. Вип.1. С.118-126.

77. Матях В. М. Козакознавчі студії в українській історіографії // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. Т. 2. С. 495-540.

78. Новікова Л. В. Козацька тематика в працях А. Д. Бачинського // Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на півдні України науково-дослідного Інституту козацтва Інституту історії Національної Академії Наук. Одеса, 2008. Вип. 3. С. 118-128.

79. Оліяничук А. «Малоросійські» козацькі полки у 1831–1833 роках: мотиви створення, чисельність та функції // Етнічна історія народів Європи. 2015. Вип. 46. С. 57-63.

80. Оліяничук А. М. Соціальний статус козацтва Лівобережжя України в першій половині XIX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2014. Вип. 41. С. 67-71.

81. Пиріг П., Любич О. Чернігівські козаки на початку XIX ст. // Сіверянський літопис. 2007. № 4. С. 113-118.

82. Плохій С. Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій / авториз. пер. з англ. М. Климчука. Київ : Laurus, 2013. 440 с.
83. Полторак В. Козацька топографія Стамбула та його околиць у середині XIX століття // Чорноморська минувшина. Одеса. 2022. Вип. 17. С. 117-125.
84. Полторак В. М. Михайло Чайковський і Козак-Алай в Османській Армії (1853-1877 рр.) // Записки історичного факультету ОДУ. Одеса, 2013. Вип. 23. С. 195-209.
85. Прігарін О. А. Козаки-некрасівці на Дунаї. Кінець XVIII – перша третина XIX ст. // Козацтво на Півдні України. Кінець XVIII – XIX ст. / авториз. упоряд.: О. А. Бачинська й ін., гол. ред. В. А. Смолій. Одеса : Друк, 2000. С. 29-41.
86. Ричка В. М., Смолій В. А. В. Б. Антонович як історик українського козацтва // УІЖ. 1990. № 9. С. 109-116.
87. Сапожников И. В., Сапожникова Г. В. Запорожские и черноморские казаки в Хаджибее и Одессе. Одесса : ОКФА, 1998. 272 с.
88. Сапожников І.В. Чорноморське військо в Буго-Дністровському межиріччі (1789-1793 роки) // Невичерпні джерела пам'яті. Т. III: Хаджибей – Одеса та українське козацтво (1415–1797 роки): до 210-ї річниці штурму Хаджибейського замку. Одеса : ОКФА, 1999. С. 183-236.
89. Скальковський А. О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорізького. Дніпропетровськ : Січ, 2003. 678 с.
90. Стоянов Ф. Використання російською владою військового потенціалу українського козацтва Лівобережної України у першій третині XIX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. 2005. Вип. XIX. С. 93-95.
91. Трубчанінов С. В. Україна vs Малоросія: окреслення національної території в працях українських романтиків Наддніпрянщини кінця XVIII – першої половини XIX ст. // Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки. Т. 34 (73). 2023. № 2. С. 83-90.

92. Хіоні І. До історії Бузького козацького війська: (Огляд літератури та джерел) // Архіви України. 1965. № 6. С. 59-63.
93. Хіоні І. До історії заселення Побужжя (Бузьке козацьке військо 1769–1817 рр.) // УІЖ. 1965. № 8. С. 126-128.
94. Хмарський В. М., Ващенко В. П. Бачинський А. Д.: історик, дослідник історії України // Професора Одеського (Новоросійського) університету. Біографічний словник. Вид. 2-е, доп. Т. 2: А-І. Одеса, 2005. С. 93.
95. Хромов А. В. Південноукраїнське козацтво ХІХ ст: урядові задуми, проекти, втілення (Праці Державного архіву Одеської області. Т. XXXIX) / наук. ред. д. і. н., проф. О. А. Бачинська. Одеса : Вид. СПД Бровкін О. В., 2014. 180 с.
96. Шандра В. С. Малоросійське генерал-губернаторство 1802-1856: Функції, структура, архів. Київ : Держ. ком. архівів України, 2001. 356 с.
97. Шаповал Л. І. Козаки-переселенці з Полтавщини на Кубань: побут та устрій // Чорноморський літопис: Науковий журнал. Миколаїв : ЧДУ, 2010. Вип. 2. С. 85-92.
98. Шаталов Д. В. Українське козацтво очима російських мандрівників початку ХІХ ст. // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки. 2013. Вип. 10. С. 195-204.
99. Шаталов Д. Уявлення про козацтво. Українське козацтво у суспільній думці другої половини ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. Дніпро : Домінанта Прінт, 2017. 256 с.
100. Швидько Г. К. А. О. Скальковський та його «Історія Нової Січі» // Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. Дніпропетровськ : Січ, 1994. С. 3-16.
101. Швидько Г. К. Видатний дослідник історії Запорозької Січі А. О. Скальковський // Регіональне і загальне в історії. Дніпропетровськ : ДДУ, 1995. С. 94-96.

102. Шиян Р. І. Грецьке (Албанське) козацьке військо. 1775–1859 рр. // Козацтво на Півдні України. Кінець XVIII – XIX ст. / автори-упоряд.: О. А. Бачинська й ін., гол. ред. В. А. Смолій. Одеса : Друк, 2000. С. 6-28.
103. Яворницький Д. І. Запорожжя в залишках старовини і переказах народу. Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2005. Ч. 2. 401 с.
104. Якименко М. А. Економічне становище українського козацтва напередодні краху Російської імперії // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя : Прем'єр, 2001. Вип. XIII. С. 65-69.
105. Белчев Ташко. Казакофильство Михаила Чайковского как первый этап в развитии славянофильства в его творчестве // Годишен зборник на Филозофскиот факултет. Скопје, 1971. Кн. 23. С. 335-372.
106. Boeck Brian J. Imperial Boundaries: Cossack Communities and Empire-Building in the Age of Peter the Great. New York : Cambridge University Press, 2009. XIV, 255 p.
107. Khodarkovsky Michael. Russia's Steppe Frontier. The Making of a Colonial Empire, 1500-1800 / Indiana-Michigan Series in Russian and East European Studies. Bloomington, Indianapolis : Indiana University Press, 2004. XIV, 290 p.
108. McNeill William H. Europe's Steppe Frontier. 1500-1800. Chicago, London : University of Chicago Press, 1975. VIII, 252 p.
109. Seaton Albert. The Horsemen of the Steppes. The Story of the Cossacks. New York : Hippocrene Books, 1985. XV, 268 p.
110. Авраменко А. М. От куреней Запорожской Сечи к станицам и городам Кубани (проблемы происхождения названий, исторической географии, топографии и культурного наследия). Москва : Директ-Медиа, 2023. 424 с.
111. Анцупов И. А. Казачество российское между Бугом и Дунаем. Кишинев, 2000. 290 с.
112. Дружинина Е. И. Северное Причерноморье. 1775–1800 гг. Москва : [Изд-во АН СССР], 1959. 279 с.

113. Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX в. (1719-1858 гг.). Москва : Наука, 1976. 306 с.

114. Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. Извлечена из собственного запорожского архива. Одесса, 1841. 437 с.

115. Туренко А. М. Исторические записки о войске Черноморском. Киев : Тип. А. Давиденко, 1887. 149 с

116. Казачьи войска (Хроники гвардейских казачьих частей помещены в книге Императорская гвардия) / под ред. В. К. Шенк; составил В. Х. Казин. Санкт-Петербург : Тип. В. Д. Смирнова, 1912. XVI, [6], 462 с.

117. Щербина Ф. А. История Кубанского казачьего войска. Екатеринодар : Печатник, 1913. Т. 1 : История края. XV, 700, V с.

118. Щербина Ф. А. История Кубанского казачьего войска. Екатеринодар : Печатник, 1913. Т. 2 : История войны казаков с закубанскими горцами. 865 с.